

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

e-ISSN: 2822-4949

Cilt: 2 Sayı: 2 (31 Aralık 2023) <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

**DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH**

e-ISSN: 2822-4949

Volume: 2 Issue: 2

(31 Aralık 2023)

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

**DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ –
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH**

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 2, Sayı: 2 (31 Aralık 2023) - Volume:2 Issue: 2 (31 December 2023)

Periyot: Yılda 2 Sayı (30 Haziran & 31 Aralık)

Period: Biannually (30 June & 31 December)

Yazışma Adresi | Contact Address

info@dasitad.com | <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Yayın Dili - Language of Publication

Türkçe & İngilizce - Turkish & English

Yayıncı - Publisher

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Creative Commons
Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile
lisanslanmıştır.

Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research is licensed
under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY NC)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ |
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

orcid.org/0000-0002-7558-7382

EDİTÖR YARDIMCILARI | ASSISTANT EDITORS

Doç. Dr. Talip Demir/ orcid.org/0000-0003-0030-9481 (Şırnak
Üniversitesi/ Türkiye)

Dr. Edip Akyol /orcid.org/0000-0003-0757-216X (İstanbul
Üniversitesi/Türkiye)

Arş. Gör. Elif Kübra Aslandoğdu/orcid.org/0000-0001-9191-5502 (Hitit
Üniversitesi / Türkiye)

İsa Yavuz/orcid.org/0000-0002-2290-2561 (Diyanet İşleri Başkanlığı-
Türkiye)

Eda Karakış /orcid.org/0000-0003-8765-4320 (Hitit Üniversitesi/
Türkiye)

ALAN EDİTÖRLERİ | FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR, Tarih, Bilecik University Türkiye

Prof. Dr. Veli ATMACA, Hadis, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Türkiye

Doç. Dr. Esra ATMACA, İslam Tarihi, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Uzm. Dr. Eren AKÇİÇEK, Tıp, Ege Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İlyas UÇAR, İslam Tarihi, Amasya Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nagehan BAYSAL, Tıp, Dokuz Eylül Üniversitesi,
Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Osman AYDIN, Hadis, Hitit Üniversitesi, Türkiye

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Dr. Öğr. Üyesi Eren BOLAT, İngilizce, Hitit Üniversitesi, Türkiye
orcid.org/0000-0001-8148-522X

Öğr. Gör. Şahin BAL, Arapça, Hitit Üniversitesi, Türkiye
orcid.org/0000-0002-2326-4530

Meliha YEKELER, Türkçe Hitit Üniversitesi, Türkiye orcid.org/0000-
0001-8975-1748

Darüşşifa İslam Tıbbı Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların
tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in
Journal of Islamic Medical History Research belongs to the authors.

YAYIN KURULU | EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Esin Kâhya, Biruni Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Nil Sarı, İstanbul Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İltar Uzel, Çukurova Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Ayşegül D. Erdemir, Maltepe Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Acıduman, Ankara Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Hasan Basri Çakmak, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Abdülhalik Bakır, Bilecik Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu, İstanbul Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Kadir Gürler, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Veli Atmaca Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Süleyman Gezer, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Selim Türcan, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Şeker, Uşak Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Enbiya Yıldırım, Ankara Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Sami Kılıç, Fırat Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İsmet Eşer, Ege Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Bıyık, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Kemal Polat, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan

Doç. Dr. Ali Yüksek, 19 Mayıs Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Alfina Sıbgatullina, The Russian Academy of Sciences Rusya

Prof. Dr. Mensur Nuredin, International Vision Üniversitesi
Makedonya

Doç. Dr. Husein Rizai, Kalkandelen Üniversitesi Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Elnura Azizova, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Azerbaycan

Doç. Dr. Bakit Murzaraimov, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan

Doç. Dr. Bahattin Keleş, Şırnak Üniversitesi Türkiye

Doç. Dr. Hasan Erbay, Afyon Kocatepe Üniversitesi Türkiye

HAKEM KURULU

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yılda iki kez yayımlanan (30 Haziran-31 Aralık) hakemli bir dergidir

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is a peer-reviewed academic journal issued twice a year (30 June - 31 December).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Din, Felsefe, Tarih öncelikli olmak üzere Sosyal ve Beşerî Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmaları yayımlar.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research, publishes academic studies primarily in the fields of Religion, Philosophy, History and Social Sciences.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research does not charge any article submission, processing charges, and printing charges from the authors.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research uses double-

blind review fulfilled by at least two reviewers.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is Open Access
(CC BY NC).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, EBSCO (Central &
Eastern European Academic Source (CEEAS)) tarafından 06.01.2023
tarihinden itibaren taranmaya başlanmıştır.

Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research has started to
be scanned by EBSCO (Central & Eastern European Academic Source
(CEEAS)) as of 06.01.2023.

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ |
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 2, Sayı: 2 (31 Aralık 2023) - Volume:2 Issue: 2 (31 December 2023)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

EDİTÖRDEN | FROM EDITOR

ARAŞTIRMA MAKALELERİ | RESEARCH ARTICLES

Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülahazalar.....57

Some Considerations On The Hospital Founded By Umayyad Caliph Walid I, In Damascus

Nadir KARAKUŞ

Üç Kadın, Üç Dârüşşifâ, Üç Taç Kapı 69

Three Women, Three Hospitals, Three Portals

Rümeysa KARAKAŞ TAHİROĞLU

Patient Safety in The Era of Hammurabi: A Historical

Analysi.....88

Fatma SUSAM

Orta ve Yeni Çağda Şifalı Bitki Lojistiği.....98

Herbal Logistics in The Middle and New Ages

Ahmet Fatih TAHİROĞLU

KİTAP KRİTİĞİ | BOOK REVIEW

Psikolojik Etmenler ve Öfkenin Fıkhî Hükümlere Etkisi /

Abdurrahman Caner.....109

Psychological Factors and the Effect of Anger on Fiqh Rulings /

Abdurrahman Caner

Zübeyir ASLAN

Hız. Peygamber (Sav) Ve Engelliler, Cuma Karan.....114

Hız. The Prophet (Pbuh) and Disabled People, Cuma Karan

Edip AKYOL

Asklepion'dan Darüşşifa'ya, Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu.....119

From Asklepion to Darüşşifa, Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu

Ceren ARSLAN ÖZÜDOĞRU

Değerli Araştırmacılar,

Dergimizin dördüncü sayısı olan Aralık 2023 sayısını da dolu dolu ve birbirinden değerli çalışmalarla yayınlamış olmaktan dolayı büyük mutluluk duyuyoruz. Amacımız bu alanda yapılan nitelikli akademik çalışmaları, yine bu alanda nadir olan dergimizde biraraya getirmektir. Türk İslam Medeniyeti döneminde sağlık ve tıp alanına dair tüm çalışmaların birarada bulunabileceği dergimiz, bu alanın canlanmasında ve yeni akademik çalışmalara ışık tutması açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır.

Derginin hayata geçirilmesi ve dördüncü sayısının yayınlanması süreci bizim için çok değerli. Kısa süre önce başladığımız yayına dördüncü sayıyı da aynı şevkle çıkardık. Bize olan güveninizi boşa çıkarmamak için gayret sarf ettik. Gerek editöryal ekibin canla başla ve heyecanla çalışması, gerekse yayın kurulumuzda yer alan değerli bilim insanlarının dergiye olan inancı ve destekleri, en az derginin yayınlanması kadar mutluluk verici idi. Bu vesileyle, editorial ekibimize ve yayın kurulundaki değerli bilim insanlarına teşekkür ediyorum.

Dergimizin kapağında yine Editör Yardımcımız ve kıymetli müzehheb Meliha Yekeler'in "Hicret" adlı çalışmasıyla çıkıyoruz. Bu kıymetli sanat eseri için kendisine teşekkür ediyoruz.

Aralık 2023 sayısında 4 araştırma makalesi ve 3 kitap değerlendirmesi yer almaktadır. 2024 yılında bu çalışmaların yenileriyle karşınızda olmaya hazırlanıyoruz.

Bu sayımızı, Tüm İslam Alemini yasa boğan Müslüman Filistin halkına yapılan, sistemli ve tüm dünyanın gözü önünde icra edilen soykırımda, çocuk, kadın, yaşlı demeden şehit edilen dindaşlarımıza ithaf ediyoruz.

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Editör

Dear Researchers

We are very happy to have published the fourth issue of our journal, December 2023, with full and valuable studies. Our aim is to bring together qualified academic studies in this field in our journal, which is also rare in this field. Our journal, where all studies on health and medicine related to the period of Turkish-Islamic Civilization can be found together, will fill a big gap in terms of reviving this field and shedding light on new academic studies.

The process of bringing the journal to life and publishing the fourth issue is very valuable to us. With the same enthusiasm, we published the fourth issue of the publication that we started a short time ago. We have made every effort not to disappoint your trust in us. Both the hard work and enthusiasm of the editorial team, and the belief and support of the valuable scientists in our editorial board were at least as pleasing as the publication of the journal. I would like to take this opportunity to thank our editorial team and the valuable scientists in the editorial board.

We are on the cover of our journal with the work of our Deputy Editor and valuable museum writer Meliha Yekeler, titled "Hicret". We thank him for this precious work of art.

The December 2023 issue includes 4 research articles and 3 book reviews. In 2023, we are getting ready to be with you with the new ones of these works.

We dedicate this issue to our co-religionists, including children, women and the elderly, who were martyred in the genocide

committed against the Muslim Palestinian people, which was carried out systematically and in front of the eyes of the whole world, which left the entire Islamic world in mourning.

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDITOR

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic

Medical History Research

ISSN: 2822-4949

(Aralık / December 2023) 2/2

Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülâhazalar

Some Considerations on The Hospital Founded by Umayyad Calıph Walıd I in Damascus

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim
Dalı, Çorum, Türkiye

Associate Professor, Çorum University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts,
Department of Islamic History, Çorum, Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

orcid.org/ 0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 6 Kasım 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 31 Aralık 2023

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATİF/CITE AS

Karakuş, Nadir, "Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı
Mülâhazalar" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2023) 2/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Some Considerations on the Hospital Founded by Umayyad Caliph Walid I in Damascus

Abstract

The city of Damascus has been commemorated with important events in the historical line extending from ancient times to Byzantium, from the first Islamic conquerors to the Umayyads. Rather than the political and military history of the city, its contribution to culture and civilization has made these ancient lands important. Damascus moved to a new stage when it became the capital city of the Umayyad State in 661, and the hospital founded by Caliph Walid I took its place among the firsts in Islamic History. The management approach, in which the Byzantine influence is clearly visible, also showed itself in hospitals. This hospital, where Christian physicians worked, became richer with the doctors who started to come to the city with the new conquests. Providing services to a wide range of patients, from mental illnesses to lepers, this hospital showed itself as an almost fully-fledged health institution for that period. In addition, it has created a rich treatment practice with physician consultation practices as well as surgical operations. Damascus's long-standing experience in the field of medicine, Antioch, Harran and Alexandria; It even became richer with the Jundishapur schools, and this increased the importance of Damascus hospital. Moreover, the treatment methods and humanitarian approaches applied to lepers and mental patients also showed themselves in later periods. The fact that everyone could benefit from these services was an indicator of the social state understanding of the time of Walid I and revealed a different face of the period in addition to the conquests. Although very few of the names of the doctors of this hospital are known, the ancient medical history of the city reveals that this hospital hosted important and competent doctors. Although Islam's recommendations on protecting health are the main factor behind these practices, the hospital founded by Caliph Walid I constituted an important step in the History of Islamic Medicine. It has been observed that Muawiyah, the founder of the state, also contributed to the formation of the Damascus hospital, and that the practice he initiated was inherited from those after him and reached perfection with Walid I. This important subject, for which there is no independent study, has been supported by modern research as well as basic classical sources, and it has been understood that the Damascus hospital was a source of inspiration for later health institutions.

Keywords: History of Islam, Umayyds, Damascus, Walid I, Hospital.

Emevi Halifesi I. Velid'in Dımaşk'ta Kurduğu Hastane Üzerine Bazı Mülahazalar

Özet

Dımaşk şehri, İlk Çağlardan Bizans'a, ilk İslâm fatihlerinden Emevîlere uzanan tarihsel çizgide önemli olaylarla birlikte anılmıştır. Şehrin siyasî ve askerî geçmişinden ziyade, kültür ve medeniyete olan katkısı bu kadim toprakları önemli hale getirmiştir. Dımaşk, 661'de Emevî Devleti'nin başşehri olmasıyla yeni bir aşamaya geçmiş, Halife I. Velid'in kurduğu hastane, İslâm tarihinin ilkleri arasında yerini almıştır. Bizans tesirinin açıkça görüldüğü yönetim anlayışı, hastaneler ile de kendisini göstermiştir. Müslümanlar yanında Hristiyan hekimlerin görev yaptıkları bu hastane, yeni fetihlerle birlikte şehre gelmeye başlayan doktorlarla da zenginleşmiştir. Akıl hastalarından cüzzamlılara varıncaya kadar geniş bir yelpazeye hizmet veren bu hastane, o döneme göre neredeyse tam teşekküllü bir sağlık kurumu olarak kendisini göstermiştir. Ayrıca cerrahî operasyonlar yanında hekimlerin konsültasyon uygulamaları ile de zengin bir tedavi uygulaması ortaya koymuştur. Dımaşk'ın öteden beri var olan tıp alanındaki birikimi, Antakya, Harran ve İskenderiye; hatta Cündişapûr ekolleri ile daha da zenginleşmiş, bu husus da Dımaşk hastanesinin önemini artırmıştır. Üstelik cüzzamlılara ve akıl hastalarına uygulanan tedavi metotları ve insanî yaklaşımlar, daha sonraki dönemlerde de kendisini göstermiştir. Bu hizmetlerden herkesin yararlanması ise I. Velid zamanı sosyal devlet anlayışının bir göstergesi olmuş, dönemin fetihler yanında farklı bir yüzünü ortaya koymuştur. Bu hastanenin hekimlerinin isimlerinin çok azı bilinse de şehrin kadim tıp geçmişi, bu hastanede önemli ve yetkin doktorları ağırladığını ortaya koymuştur. Her ne kadar bu uygulamaların temelinde İslâm'ın sağlığı korumakla ilgili tavsiyeleri temel etken olsa da Halife I. Velid'in kurduğu hastane, İslâm tıp tarihine önemli bir basamak teşkil etmiştir. Dımaşk Hastanesi'nin oluşumuna devletin kurucusu olan Muâviye'nin de katkı sunduğu, onun başlattığı uygulamanın kendisinden sonrakilere tevarüs ettiği ve I. Velid ile kemale ulaştığı müşahede edilmiştir. Hakkında müstakil bir çalışma olmayan bu önemli konu, temel klasik kaynaklar yanında modern araştırmalarla da desteklenmiş ve Dımaşk hastanesinin daha sonraki sağlık kurumları için ilham kaynağı olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Dımaşk, I. Velid, Hastane.

Giriş

Tarihi M.Ö. 1500 yıllarına kadar dayanan kadîm Dımaşk şehri,¹ İslâm davetinin ilk yıllarından itibaren 613-628 yılları arasında Sâsânî-Bizans mücadelesine sahne olmuş ve sonunda hâkimiyet Doğu Roma'nın eline geçmiştir.² Bizans idaresi altında çok kalmayan Dımaşk, Hz. Ömer devrinde kazanılan Ecnadeyn, Fihl, Mercüssuffer ve Yermük gibi zaferlerin ardından Zilkade 15 / Aralık 636'da kapılarını Müslümanlara açmıştır.³ Bundan sonra bir İslâm yurdu olan dünyanın süsü Dımaşk⁴ Emevîlere 661 yılından itibaren başkentlik yapmasıyla yeni bir aşamaya girmiştir.⁵ Bu kadîm şehir, zengin birikimi ve dillere destan güzelliğiyle Endülüslü seyyâh İbn Cübeyr tarafından (ö. 614/1217) “sandalyesinde oturan bir gelin gibi süslenmiş” ifadesiyle tanımlanmıştır.⁶

Dımaşk şehrinin bu kadar güzel ve asil olmasının temelinde sadece tarihî geçmişinin zenginliği etkin olmamış, aynı zamanda coğrafi yapısı da onun asaletine farklı bir katkı sunmuştur. Antilübnanlardan doğarak Uteybe bataklıklarında kaybolan ve şehrin ortasından geçen Beredâ Nehri yanında, bereketli Gûta Vahası bu kadîm şehre ayrı bir zenginlik katmıştır. Kâsiyûn Dağı ile Bâdiyetüşşâm adı verilen çöl sahası arasında ortaya çıkan sulak ve bereketli araziler, bu şehre ayrı bir anlam ve zenginlik katmıştır.⁷ Üstelik Antik Çağ'dan Bizans'a, ilk İslâm fetihlerinden Emevîlere uzanan süreçte şehrin pek çok medeniyete olan bağı gittikçe artmış ve güçlenmiş ticaret yolları üzerinde bulunması ise onu daha da önemli hale getirmiştir.⁸

Şehrin farklı bir yüzü, Emevîlere (661-750) başkentlik yapması ile kendisini göstermiş, bu kadîm bölge, önemini daha da artırmıştır. Siyâsî ve askerî yanı bir tarafa bırakılırsa, medeniyetin izdüşümlerinin yansıdığı kadîm şehirlere komşuluk yapması, bu ehemmiyeti daha da artırmış, birçok alanda özellikle de tıp ilminde zenginleşmesini beraberinde getirmiştir. Antakya ve Harran gibi tıp konusunda ekol olmuş şehirlerle bağlantısı yanında İskenderiye mektebiyle de iletişim halinde olmuştur.⁹ Bu köklü birikimin ve zengin geçmişin Emevîlere intikal ettiği hususu ise kuşkusuzdur. Ancak bu birikimin ne derece etki sağladığı, İslâm hâkimiyeti ile buradaki hekimlerin akıbetlerinin ne olduğu hakkında kesin şeyler söylemek oldukça zordur. Elimizde olan kısıtlı bilgiler ise Dımaşk'taki Hristiyan hekimlerin en azından bir kısmının Müslümanlara da hizmet vermiş olduklarıdır.

Ortaya koymaya çalıştığımız bu ihtimal, yeni kurulan devletin ilk yıllarından itibaren kendisini göstermiştir. Emevî hilâfetinin kurucusu olan Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680), 19/640 yılında Hz. Ömer (634-644) tarafından Şam valiliğine getirilmiştir. Muâviye, buradaki görevine başlayınca çevresine mâhir kimseleri toplamaya başlamış bunlar arasında Hristiyanlar da yer almıştır. Ebû'l-Hakem (İbn Esâl) adlı Hristiyan bir hekim, her türlü tedavi yolunu ve ilaçları bilgi sahibi olduğu konuda

¹ Ezra Hall Gillet, *Ancient Cities and Empires* (Philadelphia: Presbyterian Board of Education, 1867), 237.

² A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1/251; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 95-97; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 41-53; J. Konidares, “Die Novellen des Kaisers Herakleios”, *Fontes Minores* 5 (1980), 33-106.

³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 158-169.

⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 1/24, 26.

⁵ F. McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 91-155.

⁶ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 191.

⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Leiden: Matbaatu Beril, 1889), 16; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim, İslâm Coğrafyası*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 160-161; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2002), 19-20; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı kitapları, 2015), 60; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 147-148.

⁸ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 46.

⁹ Hamdi Onay, “İslâm Felsefesinin Oluşumu Sürecinde İskenderiye Akademisinin Rolü”, *Journal of New World Sciences Academy* 6/2 (2011), 229-230.

kendisini ispat ettiği için Muaviye, onu kendi özel hekimi yapmıştır.¹⁰ Muaviye, bu hekime büyük bir güven duyarak kendisine tedavi olmuş, ilaçların yapımında adı geçen Hristiyan hekime tam bir itimat beslemiştir. Bu hizmeti yanında Ebü'l-Hakem'i sırdaşı ve muhasibi olarak yanında bulundurmuş, gece gündüz onunla sohbet etmiştir.¹¹ Oldukça uzun yaşadığını öğrendiğimiz Ebü'l-Hakem, Yezîd b. Muâviye (680-683) ve Abdülmelik b. Mervân (685-705) zamanlarında da Emevî halifelerini tedavi ederek saray hekimi olarak devam ettirmiştir.¹²

Bu kadîm şehrin tıp alanındaki asıl ünü, şehirde kurulan İslâm Tarihi'nin ilk hastanesi (mâristân/ bîmâristan/dâru'l-emrâz/dâru'ş-şifâ) ile daha da artmıştır. Şehrin tıp alanındaki birikimi ile ilgili diğer bir eksiklik de bu hastane ile ilgili olarak karşımıza çıkmış, ortaya çıkan kapalılıklar ise kısıtlı bilgilerden yola çıkılarak giderilmeye çalışılmış, eldeki bilgilerden hareketle tıp tarihi ile ilgili bazı tespitler yapılmaya gayret edilmiştir. Ayrıca makalede bu hastanede görev yapan hekimler ve hastalara sunulan hizmetler ele alınarak hem Dımaşk'ın tıp alanındaki birikimi hem de hastanenin işlevleri hakkında bazı tespitlerde bulunma gaye edinilmiştir. Emevî halifesi I. Velîd'in (705-715) Dımaşk'ta yaptırdığı İslâm Tarihi'nin bu ilk hastanesi hakkında müstakil bir çalışma olmaması ise hazırlanmaya çalışılan makaleyi daha önemli hale getirmiştir.

1. İslâm'da İlk Sağlık Kurumu: Dımaşk Hastanesi

İslâm tarihinde Medine döneminde (622-632), ilk bîmâristan olarak karşımıza, Mescid-i Nebevî'nin içinde kurulmuş olan ve o dönem "hayme" olarak isimlendirilen bir çadır çıkmıştır. Bu çadırda sağlık hizmetleri sunan Küaybe bnt. Saîd el-Eslemiyye (ö. 7/228'den sonra) ve Rufeyde adlı iki kız kardeş sahabînin yaptıklarını saymazsak,¹³ İslâm'da ilk bilinen hastane kurumu, Emevî Halifesi I. Velîd zamanında (705-715) kendisini göstermiştir.

Velîd b. Abdülmelik veya I. Velîd, daha çok yaptığı imar faaliyetleri ile bilinmiştir. Yaptırdığı ve genişlettiği pek çok bina ile karşımıza çıkan I. Velîd,¹⁴ özellikle Medine'deki Mescid-i Nebevî ve Şam Ümeyye Camii'ni Müslümanların hizmetine sunarak haklı bir üne kavuşmuştur.¹⁵ Ayrıca Halife I. Velîd, İslâm tarihinde ilk müstakil hastaneyi yaptıran kişi olarak da haklı bir şöhrete kavuşmuştur.¹⁶ 88/707 yılında yapılan bu hastanenin Emevîler döneminin tek hastanesi olduğuna dair bilgiler ise I. Velîd'in yaptığı hizmetin ne kadar büyük bir ehemmiyete haiz olduğunu ortaya koymuştur.¹⁷ Ayrıca

¹⁰ İbnü'l-Kıffî, *Târîhu'l-Hukemâ*, nşr, Julius Lippert (Leipzig: Theodor Weicher, 1903), 178-179.

¹¹ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Hz. Peygamber'in Yönetimi, çev. Ahmed Özel (İstanbul: İz Yayınları, 2003), 2/39-40.

¹² Muvaffakuddîn İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Muhammed Bâsil (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 157.

¹³ Bk. İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî (Kahire: y.y. 1375/1955), 2/229; Vâkidî, *el-Meğâzi*, thk. Marsden Jones (Beirut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989), 2/510; Ahmed Şevki el-Fencûrî, *İslâm'da İlk Hemşire Hanım Sahabi Rufeyde*, çev. Taceddin Uzun (Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 1992), 30-150.

¹⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 13/194; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1397),

1/300, 364; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beirut: Dâru't-Turâs, 1387), 6/496; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tvâl*, thk. Abdülmun'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960), 1/349; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 2/260-261; 9/173; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 6/268, 285; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 3/69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah et-Türkî (b.y., Dâru Hicr, 1418/1997), 8/155.

¹⁵ Muhammed Süheyl Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, çev. Mücahid Yüksel (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 122-123; Guy de Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti'ş-Şarkiyye*, çev. Beşîr Fransis vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 476.

¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 6/437; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 4/267; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/150-151.

¹⁷ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/151.

Halife I. Velîd, Dımaşk hastanesinin yanında ilk akıl hastanesini de yaptırarak önemli bir çığır daha açmış,¹⁸ bunu hastanede cüzzamlılar için ayrılan bölüm takip etmiştir.¹⁹

Bu hastane ile ilgili bilgilerimiz Giriş kısmında ortaya koymaya çalıştığımız gibi, oldukça sınırlıdır. I. Velîd'in bu hastaneyi şehrin kadîm geçmişi ile birleştirerek oluşturduğunu düşünüyoruz. Dımaşk'ta yaptırdığı hastaneye hekimler atayarak hastalarla buluşturan I. Velîd, onlara maaş bağlayarak sağlık alanında yapısal uygulamalarını başlatmıştır.²⁰ Bu hekimler ile ilgili müstakil bir bölüm, ileride ele alınacak olmasına rağmen, hastaneyi tanıtacak bazı tespitlerde bulunmak istiyoruz: 96/715 yılında Velîd'in ölümcül hastalığa yakalanıp hayatını noktaladığı günlerde, Dımaşklı tabipler, onun yüksek ateşini düşürmek için bazı tıbbî uygulamalarda bulunmuştur.²¹ Medineli meşhur yedi fakihden biri, hadis ve siyer âlimi Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 94/713) ayaklarından rahatsızlanınca, Dımaşk hastanesinin isimleri verilmeyen tabipleri, onun ayaklarının kesilmesine hükmetmiş ve Halife Velîd de bu cerrahî operasyonu izlemiştir.²² İleriki satırlarda müstakil bir konu olarak incelemeye çalışacağımız hastanenin doktorlarının isimlerindeki bilinmezlik burada da kendisini göstermiştir.

2. Dımaşk Hastanesi ve Cüzzamlılara Yapılan Uygulamalar Üzerine Bazı Tahliller

Emevî halifesi I. Velîd'in yaptırdığı bu hastanede, Pek çok hastalığın tedavisi gerçekleştirilmiş olup bunun yanı sıra cüzzamlılara da hastanede bir yer ayrılması,²³ bu hastanenin işlevi ile ilgili bizlere önemli ipuçları sunmuştur. I. Velîd döneminin önemli hastalıklarından olan cüzzam, bu dönemde karantina uygulamaları ile de kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Cüzzamlı hastaların düzenli olarak bakımlarını emreden I. Velîd, onların ortalıkta görünmemeleri için bu hastaların tecrit edilmesini; bir nevi karantina altına alınmaları talimatını vermiştir. Üstelik bu uygulamalar çerçevesinde cüzzamlıların ve âmâların temel ihtiyaçları, devlet tarafından karşılanarak sosyal bir yönetim sergilenmiştir.²⁴

Halife I. Velîd'in yaptığı bu uygulamaların, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan miskinhâne veya cüzzamhâne (leprosarium) kurumlarına basamak teşkil ettiğini ileri sürebiliriz.²⁵ Ayrıca Dımaşk'ta cüzzam hastalarına karşı uygulanan bu insanî hassasiyet, daha sonra gelecek olan pek çok hekime de ilham kaynağı olmuştur. Bu hekimlerden ilki Süryânî Ebû Zekeriyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'tir (ö. 243/857). Onun kaleme aldığı *Kitâb fi'l-Cüzâm* adlı eserinin günümüze intikal etmemesi bir şanssızlıktır.²⁶ Bu çalışmayı Taberistanlı ünlü hekim Ali b. Rabben en-Nasrânî (ö. 247/861'den sonra) takip etmiş ve *Firdevsü'l-Hikme* adlı eserinde cüzzamdan bahsetmiştir.²⁷ Yine yukarıdaki iki hekim ile

¹⁸ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267.

¹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 4/430-431.

²⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/260; 61/410; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/430; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/173.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997), 3/531; 26/106.

²² İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 17/11. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/430'da da tabibin Urve'ye verdiği sakinleştirici şurup hususu dile getirilmiştir.

²³ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267.

²⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 8/72; 6/268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 21/315; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 7/619; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267; İbn Tağrıberdî, *en-Nüccümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 1/220; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 9/423.

²⁵ Bk. İ. Barutçu, "Lepra", *Lepra Mecmuası* 4/1 (1973), 5-39.

²⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 254; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 141, 171, 174, 196-197, 207-208, 328-329; M. Hâdî Müezzîn Câmî, "İbn Mâseveyh", *Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî* 4 (1367), 563-566.

²⁷ İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 187, 231; Maurice Bouyges, "Aliy ibn Rabban at-Tabariy", *Der Islam* 22/2 (1935), 120-121.

aynı zamanda yaşayan ve eseri bugüne kadar ele geçirilemeyen filozof Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin (ö. 252/866 [?])²⁸ *Risâle fi illeti'l-Cüzâm ve Eşfiyetih* adlı eseri de cüz zam ve tedavi şekilleri ile ilgili önemli bilgileri içermiştir.²⁹ Burada kendisinden bahsettiğimiz el-Kindî'nin filozofluğu yanında hekimliğinin de olduğu unutulmamalıdır.³⁰ Bu üç hekimden yaklaşık yarım asır sonra Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (ö. 313/925) *el-Hâvî fi't-Tıbb* adlı eseri cüz zam konusuna önemli bir yer ayırarak bu hastalığa dikkat çekmiştir.³¹ Batılıların "Rhazes" dedikleri bu ünlü hekim-filozof, aynı zamanda musiki ile de ilgilendiği için ³² cüz zamlılara bir nevi psikolojik destek de sağlamış olmalıdır. Zira bu önemli hekim-filozof, hastalıkların tedavisinde psikolojik desteğin, moral ve motivasyonun önemine haiz bir eser de kaleme almıştır.³³

Reyli hekim er-Râzî'den yaklaşık yarım asır sonra Büveyhîlere de sağlık hizmeti sunan Ali b. Abbâs el-Mecûsî (ö. 384/994 [?]) adlı İranlı ünlü tıp âlimi,³⁴ *Kâmilü's-Sınâti't-Tıbbiyye* adlı eserinde cüz zama da yer ayırarak bu müstesnâ eserinin Avrupa'da geniş yankı bulmasını sağlamıştır.³⁵ Halife I. Velîd'in Dımaşk'ta cüz zam hastalığı ile ilgili başlattığı bu uygulamalar, el-Mecûsî'nin neredeyse çağdaşı sayılabilecek ünlü bir hekim-filozof tarafından devam ettirilmiştir. İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu, Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi sayılan Buharalı İbn Sînâ (ö. 428/1037),³⁶ ünlü eseri *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinde cüz zama yer ayırarak hastalığın tedavi yollarına dikkat çekmiştir.³⁷ Velîd b. Abdülmelik'in cüz zamlılara uyguladığı bu insanî uygulamalar, 13. yüzyılda Filistinli hekim İbnü'l-Kuf'un da (ö. 685/1286) ilgi alanına girmiştir. İslâm dünyasında bilinen ilk operatör doktor ve ilk müstakil cerrahî kitabının yazarı olan İbnü'l-Kuf,³⁸ *Kitâbü'l-Umde fi Sınâti'l-Cerrâh* adlı eserinde, cüz zaminin teşhis ve tedavisiyle bu hastalıktan korunma yöntemleri üzerine ayrıntılı bilgiler vermiştir.³⁹

İbnü'l-Kuf'un yaşadığı ve Haçlı seferlerinin (1095-1291) olanca hızıyla devam ettiği, hatta bazı devlet yöneticilerinin dahi cüz zam hastalığına yakalandıkları bu kritik devrede,⁴⁰ Emevî halifesi I. Velîd'in Dımaşk'ta yaptığı uygulamaların, yaklaşık beş asır sonra dahi sağlık alanında hekimlere ilham vermesi, konunun daha iyi anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Öte yandan Dımaşk'ta kurulan bu

²⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 1/352; 15/234; İbn Haldûn, *el-İber*, 1/109.

²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/318; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 1/277; 5/2120; M. Zeki Palalı, "Cüz zam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/150-152.

³⁰ İbn Cülcül, *Tabkâtü'l-Etubbâ*, nşr. Fuâd Seyyid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 73-74; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/318.

³¹ İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 271-273; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16/341. Bu eserin orijinali için bk. Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıbb* (Haydarâbâd: y.y., 1955.)

³² İbn Cülcül, *Tabkâtü'l-Etubbâ*, 77.

³³ Bk. Ebû Bekir er-Râzî, *et-Tıbbü'r-Rûhânî*, nşr. P. Kraus (Kahire: y.y., 1939), 25 vd.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/355; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/1345. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 22/98'de Abdurrahman b. Ali ismindeki bir müellifin de *et-Tıbbü'r-Rûhânî* isminde bir çalışmasının olduğundan bahsedilir.

³⁴ İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 232; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 294.

³⁵ Sami Hamarneh, "Al-Majusi, Abu'l-Hasan Ali İbn Abbâs", *Dictionary of Scientific Biography* 9 (1981), 40-42.

³⁶ İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 272; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 171; Nihat Keklik, "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri", *Felsefe Arşivi* 22-23 (1981), 2-44.

³⁷ Palalı, "Cüz zam", 8/150-152.

³⁸ Kutbüddin Yunûnî, *Zeylü Mir'âti'z-Zamân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1992), 4/313; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: Ma'hedü'l-İlmî el-Ferensî, 1985), 9/296-297; Sami Hamarneh, "Medical Technology in Ibn al-Quff's Surgery", *Islamic Medicine* 1 (1981), 171-176; Muhammed Ahmed el-Kudât, "Câmiü'l-Garaz fi Hıfzî's-Sıhha ve defi'l-Maraz li'bni'l-Kuf el-Kerekî", *Âlemü'l-Kütüb* 18/1 (1997), 19-21.

³⁹ Palalı, "Cüz zam", 8/150-152.

⁴⁰ Kudüs Haçlı Kralı IV. Baudouin'e (1174-1185) "Cüz zamlı Kral/Leper King" denildiği hatırlanmalıdır. Bk. William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey (New York: Columbia University Press, 1943), 2/301, 398; Bernard Hamilton, "Baldwin the Leper as War Leader", *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray (Turnhout: Brepols, 1998), 119-130; Stephen Lay, "A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem", *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334.

ilk İslâm hastanesinde ve Emevî başşehirinde, cüzzamlılara yapılan uygulamalar, Doğu-Batı ekseninde yapılan algı karşılaştırmalarında da I. Velîd üzerinden İslâm medeniyetine büyük bir prestij sağlamıştır. Zira Müslümanlar hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanarak özellikle 8. yüzyılda yaşayan cüzzam hastalarına karşı daha büyük bir hoşgörüyü yaklaşmışlardır.⁴¹ Allah Resûlü'nün, veba ve cüzzama karşı korunmayı öğütmesi ve karantina uygulamasına benzer nasihatlerde bulunması⁴² ise İslâm medeniyetinin ilk yıllarından beri bu hastalığa karşı etkin ve insanî değerler verildiğini ortaya koymuştur.

Diğer yandan aynı yüzyıl ve sonrasında Orta Çağ Avrupa'sında cüzzamlılar lânetli, kirlenmiş kabul edilerek toplumdan tecrit edildikleri gibi toplu olarak da imhâ edilmişlerdir.⁴³ Oysa Emevî döneminin ünlü musikişinası Ubeydullah İbn Süreyc (ö. 98/716 [?]), cüzzam hastalığından vefat ettiğinde kimse onu kirlenmiş olarak görmemiş, bilakis tüm Dımaşk onun için gözyaşı dökmüştür.⁴⁴ Aynı çağlarda Avrupa cüzzamlıları lânetli olarak kabul ederken Haçlı seferleri ile algı değişmeye başlamış, Doğu'daki Haçlılar, Müslümanlardan öğrendikleri usullerle hastalarını tedavi ettikleri gibi Doğulu hekimlere de muayene olmuşlardır. Hristiyan bir hekim olan Ebû Gâlib, önceleri Kudüs Haçlı Kralı Amaury'e (1162-1174) hizmet etmiş, daha sonra Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi (1171-1193) tedavi ederek her iki tarafta da hüsn-ü kabul görmüştür.⁴⁵ Kudüslü olan Ebû Süleyman Davud ise Mısır'da yetişerek burada tıp eğitimi almış,⁴⁶ daha sonra Kudüs'te Amaury'nin cüzzamlı oğlu IV. Baudouin'in (1174-1185) tabipliğini yapmıştır.⁴⁷ Özetlemeye çalıştığımız bu süreç Emevî Halifesi I. Velîd'in Dımaşk hastanesinde cüzzamlılara ayırdığı bölüm ve toplumdaki cüzzamlılara yönelik izlediği metodun önemini ve etkilerini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

3. Dımaşk Hastanesinin Hekimleri

Emevî Halifesi I. Velîd'in Dımaşk'ta yaptırdığı İslâm Tarihi'nin ilk hastanesinde görev yapan hekimlerle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Eyyûbîler Dönemi'nin (1171-1260) hekim ailesinden Dımaşklı İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269), yazdığı tabiplerin hayatıyla ilgili kapsamlı biyografi eserinde, Şam'da yetişen hekimlere eserinin sonunda hacimli bir bölüm ayırmıştır.⁴⁸ Buna göre kronolojik olarak verilen ilk bilgiler, Bağdat'tan Dımaşk'a gelerek burada hastaları tedavi eden Ebû Nasr el-Fârisî adlı Farâb kökenli bir hekime aittir. 338/949 tarihinde Dımaşk'a geldiğini öğrendiğimiz bu çok yönlü tabibe ait bilgiler, Halife I. Velîd'in açtığı hastaneden yaklaşık iki buçuk asır sonrasına aittir.⁴⁹ Daha sonraki sayfalarda kendileri hakkında bilgi verilen hekimler arasında bölgede yetişenler ise bölgenin tababet konusundaki birikiminin anlaşılması açısından önemlidir. Buna göre Rakka, Ba'lebek⁵⁰ ve Halep⁵¹ gibi

⁴¹ Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 8/72; 6/268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/142; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1388/1968), 3/497; 12/132; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *et-Tuhfetü'l-İrâkiyye fi'l-A'mâli'l-Kalbiyye*, nşr. Yahyâ b. Muhammed el-Hüneydî (Riyad: y.y., 1421/2000), 185-194.

⁴² Buhârî, *Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunnâsir (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Tıb", 19, 30.

⁴³ R. H. Thangaraj-S. J. Yawalkar, *Leprosy* (Basle: Geigy Limited, 1987), 13-16.

⁴⁴ İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, 1/167, 211.

⁴⁵ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 254.

⁴⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 544.

⁴⁷ Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 381-382; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 309.

⁴⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 557-717.

⁴⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 557-564.

⁵⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 564.

⁵¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 568.

şehirlerde tabip ailelerinin olduğu görülmüş ve bunlar arasında Nestûrî kökenli Hristiyanların da yer aldığı kaynaklarda belirtilmiştir.⁵²

Bölgenin bu birikiminin geçmişten geldiği gerçeğini göz önüne alacak olursak, Emevî Halifesi I. Velîd'in Dımaşk'ta açtığı hastanede bu hekimlerin atalarının da görev yapmış olabileceklerini anlarız. Öte yandan Halep ve Dımaşk şehirleri, hekimlere gösterilen teveccühten dolayı bir çekim merkezi olmuştur. Mısırlı kültür tarihçisi ve devlet adamı İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), Kudüs'te kendisini güvende hissedemeyince 598/1202'de Halep Eyyübî hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in (1186-1216) katna sığınmıştır.⁵³ Bahsettiğimiz bu olay, Emevîlerden yaklaşık beş asır sonraya ait olsa da daha önce Halep ve civarına hükmeden Hamdânî hânedanından (944-1004), Seyfüddevle (944-967), zamanında âlimler ve edipler yanında hekimlere de iltifat etmiştir. Nitekim adı geçen hükümdar zamanında, ünlü Türk filozofu ve o dönemin psikoloğu diyebileceğimiz Fârâbî (ö. 339/950), Halep sarayında Seyfüddevle tarafından hürmetle ağrılanmıştır.⁵⁴ Bu husus bize, bölgede hekimlere gösterilen iltifatın temelinde, Halife I. Velîd'in daha önce attığı temellerin etkili olabileceğini ortaya koymuştur.

Dımaşk hastanesinde görev yapan hekimlerle ilgili bir tahmini de yapılan fetihlerle bölgeye getirilen veya kendiliğinden gelen tabipler üzerinden yapabiliriz. Halife Velîd b. Abdülmelik dönemi (705-715) aynı zamanda büyük fetihlerin yapıldığı bir zaman dilimidir. Yaklaşık on yıllık bu zaman diliminde Bâhile kabilesinden Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715), Mâverâünnehir bölgesini fethederken,⁵⁵ Sakîfli Muhammed b. Kâsım (ö. 96/715), Sind ve civarını kontrol altına almıştır.⁵⁶ Halife Velîd'in baba bir kardeşi Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739) Anadolu ve Kafkasya'ya başarılı seferler yaparken,⁵⁷ Musâ b. Nusayr (ö. 98/717) ve Târik b. Ziyâd (ö. 102/720) ise Endülüs'ü fethederek Avrupa'ya girme başarısını göstermişlerdir.⁵⁸ Doğu'dan Batı'ya doğru yapılan bu hızlı ve büyük fetih hareketleri başkent Dımaşk'a hekimleri de beraberinde getirmiştir. Zira aşağıdaki satırlarda Musâ b. Nusayr ile birlikte Mağrib'den gelerek Halife Velîd'i tedavi eden bir tabipten bahsedilecektir.

İslâm tarihinde ilk kurulan bu hastanede görev yapan hekimlerle ilgili diğer tespit ettiğimiz kimseler oldukça sınırlıdır. Makalenin girişinde devletin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kendisine görev verdiği Hristiyan hekim Ebü'l-Hakem'in Abdülmelik b. Mervân zamanına (685-705) kadar Emevîlere hizmet ettiğini zikretmiştik.⁵⁹ Kuvvetli bir ihtimalle Ebü'l-Hakem adlı bu hekimin öğrencileri, Velîd'in Dımaşk Hastanesi'nde Emevîlere hizmet vermiş olmalıdırlar. Bu önemli hekim dışında

⁵² İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 564' de el-Yebrûdî adlı Ba'lebekli hekimin isminin devamında verilen Curcîs b. Yuhanna ibaresi, bu tabibin Nestûrî olduğuna işaret eder. Nitekim Abbâsîler döneminde (750-1258) hekim olarak ün yapan bir Nestûrî hristiyan ailesi olan Buhtîşû'lar içinde, Curcîs isminde kimselerin olduğu bilinen bir gerçektir. Bk. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 163-191; İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 134-136; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemâ'l-Musannifîn mine'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn ve Esmâi Kütübihim* (Beyrut: y.y., 1398/1978), 413; Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden: Brill Publishing, 1970), 108-109.

⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 6/193; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ts.), 1/85; M. S. Khan, "The Ta'rih al-Hukamâ' of al Qıftî", *Hamdard Islamicus*, 6/4 (1983), 85-96.

⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/156; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/171; İbn Haldûn, *el-İber*, 1/709.

⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 1/288 vd.; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 6/275; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/410-415; Dîneverî, *Ahbâru't-Tvâil*, 1/231, 280; İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh*, nşr. Süheyl Zekkâr (Beyrut: y.y., 1992), 3/102-156; V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 112-114, 148.

⁵⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 194; Taswir Husain Hamidi, "Entry Route of Muhammad bin Qasim in South Eastern Sindh", *Journal of the Pakistan Historical Society* 45/4 (1997), 337-345.

⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 1/301-306; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 6/434 vd.; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 26/441-446; Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 150-153.

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 264; İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. R. Dozy (Leiden: Brill Publishing, 1851), 2/6-10.

⁵⁹ Bk. İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 178-179.

Dımaşk'ta hizmet sunan daha başka hekimlerin de olduğunu⁶⁰ ve bunlar arasında yaralar, ilaçlar ve göz hastalıkları konusundaki bilgisiyle temayüz eden Zeynep Tabîbe adlı Benû Evd'den bir hanım doktoru da zikretmeliyiz. Üstelik ünü tüm Arabistan'a yayılan bu hanım tabip, şiir konusunda da oldukça birikimli bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹

Bu dönemde, sadece Dımaşk'taki, isimlerini tam olarak tespit edemediğimiz hekimler Velîd'i ve Dımaşklıları tedavi etmemiş, Mağrib'den de doktorlar gelerek Şam'da hünelerini sergilemişlerdir. Fas'tan kendisini tedavi için gelen Rum hekim, I. Velîd'i muayene ettikten sonra Halife'nin hastalığının verem olduğunu söylemiştir. Konsültasyon şeklinde yapılan bu muayene esnasında başka tabipler de hazır bulunmuş ve onlar Faslı hekim onaylamışlardır. Mağrib'den gelen bu gizemli hekim ise Endülüs fatihi olan Musâ b. Nusayr (ö. 98/717)⁶² ile Dımaşk'a gelmiş, üstelik daha önce de Mısır valisi olan Halife'nin amcası Abdülaziz b. Mervân'ı (ö. 86/705) muayene etmiştir.⁶³ Bu bölüm ile ilgili olarak zikredilmesi gereken son bir husus ise Dımaşk hastanesinde görev yapan hekimlere maaşlarının yüksek ücretler olarak kendilerine takdim edilmesidir.⁶⁴

4. Hastane Hizmetleri

İslâm'da bilinen ilk hastane kurumu olan Dımaşk *Dâru'l-Merzâ'* sının hizmetleri, konunun özeti mahiyetindedir. Halife I. Velîd, Dımaşk hastanesinde akıl hastaları için bir bölüm ayırmıştır. Üstelik bu uygulama, İslâm Kurumları Tarihi'nde ilk akıl hastanesi olarak önemli bir çıkış açmıştır.⁶⁵ Buradaki akıl hastalarının nasıl tedavi edildikleri hakkında elimizde bir bilgi olmamasına rağmen tarihi olaylardan yola çıkarak bazı sonuçlara ulaşabiliriz. Elde ettiğimiz bu bilgiler daha sonraki Abbâsiler dönemine (750-1258) aittir ve anlatılanlar Bağdat'ta geçmektedir. "*Dâru'l-Mâristân*" adı ile anılan tımarhanelerde, daha çok köylerde aşırı sıcaktan dolayı şuurunu kaybeden akıl hastalarının tedavi edildikleri, ayaklarına zincir takıldığı, bu hastaların tedavi edilip edilmediklerine dair Halife tarafından görevlendirilen bir müfettişin her ay hastanede denetim yaptığı seyyahların eserlerinde övgüyle anlatılmıştır. Bu olayları bizlere nakleden İspanyol Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin'in (1165-1173) dikkatini çeken hususlardan biri ise, bu hastaların sağlıklarına kavuştuktan sonra ceplerine bir miktar harçlık bırakılıp, köylerine geri gönderilmesi olmuştur.⁶⁶ Muhtemelen Dımaşk'ta da buna benzer uygulamalar, akıl hastalarının tedavisinde usul olarak benimsenmiş ve daha sonraki dönemleri olumlu anlamda etkilemiştir.

İslâm Tarihi'nin bilinen bu ilk hastanesinde verilen hizmetler sadece akıl hastaları ile sınırlı kalmamıştır. Bu hastanede hastalara bazı cerrahî operasyonlar yapıldığı daha önce zikredilmiştir.⁶⁷ Yine bu hastanede daha önce vurguladığımız gibi cüzzamlılara bir yer ayrılmış ve bunlara insan olmaları

⁶⁰ Bu hekimler arasında Hakem ed-Dımaşkî, onun oğlu İsa b. Hakem ed-Dımaşkî ve Teyazîk adlı tabipleri sayabiliriz. Bk. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 157, 158, 160; İbnü'l-Kiftî, *Târîhu'l-Hukemâ*, 105, 179-180, 255, 317.

⁶¹ Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğâni*, thk. İhsan Abbas vd (Beirut: Dâru Sâdır, 1429/2008), 13/242; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 162.

⁶² Hâlid es-Sûfî, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs* (Bingazi: y.y., 1980), 41-47; İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 20 vd.

⁶³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 8/92.

⁶⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/260; 61/410; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/430.

⁶⁵ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 4/267.

⁶⁶ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 64.

⁶⁷ İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*, 17/11.

hasebiyle değer verilerek, kendilerine maaşlı kimseler tahsis edilip hayatlarını kolaylaştırmaları temin edilmiştir.⁶⁸

Bu dönem, hastanesi ve sağlık hizmetleri ile ilgili diğer bilgiler ise konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bazı bilgilerle doludur. Bu bilgilere göre, Halife I. Velîd döneminde, engellilere, âmâlara ve fukaraya maaş bağlanmış, kötürüm ve âmâlara hizmetçiler tahsis edilerek onların hayatlarını daha kolay idame ettirmeleri sağlanmıştır. Muhtemelen hastanenin yakınlarında açılan bir aş evi (imâret) vasıtasıyla bir yandan muhtaçların karnı doyurulmuş, diğer yandan ise dilenmek yasaklanmıştır.⁶⁹ Modern çağda pek çok ülkede görülmeyen bu sağlık hizmetleri dönemin sosyal devlet anlayışının bir yansıması olarak görüldüğü gibi devletin gücünü de yansıtmaktadır.

Sonuç

İslâm tarihinde ilk tıbbî uygulamalar, Hz. Muhammed'in koruyucu hekimlik ile ilgili tavsiyeleri ve hayme adlı çadırlarda verilen sağlık hizmetleri ile olmuştur. Cündişâpûr ekolünde yetişmiş mahir bir hekim olan Hâris b. Kelede'yi (ö. 13/634) saymazsak, bu süreçte hastalara uygulanan tedavi, geleneksel usullerle yapılmıştır. Bu zaman diliminde modern bir hastanenin yapımı ancak Emevî halifesi I. Velid döneminde gerçekleşmiştir. İslâm tarihinin ilk hastanesi olan bu kurum, bizlere sağlık hizmetlerinin nasıl, hangi alanlarda ve hangi şartlarda yapıldığını da göstermiştir. Ayrıca bu hastanede görev yapan hekimlerle Emevîlerin sosyal hizmetler alanında yaptıkları, makalenin kapsamı içinde bizlere önemli ipuçları sunmuştur. Burada görev yapan hekimlerin Ebû'l-Hakem gibi bazı istisnalar dışında isimleri verilmese de Dımaşk ve çevresinin kadîm geçmişi, tıp alanında da zenginliğini ortaya koymuştur. Maaşları düzenli olarak devlet tarafından ödenen bu hekimler, genellikle karşımıza Bizans geleneğinden gelen yahut Cündişâpûr ekolüne mensup Nestûrî Hristiyanlar olarak çıkmıştır. Bu hekimlerin dinî yahut etnik kimliklerine bakmayan I. Velîd ve ardılları, onlardan azamî istifade yoluna gitmişlerdir. Öte yandan sosyal devlet anlayışının etkin olarak görüldüğü bu zaman diliminde, hastanede cüzzamlılar ve ruhsal sıkıntıları olanlar tedavi edilmiş, Avrupa'nın toplumdan dışlayıp imha etmeye çalıştığı gruplar devletin sıcak ilgisine sığınmışlardır. Bu dönemde cüzzamlılara uygulanan muamele ve tedavi metotları, daha sonraki sürece de etki ederek önemli eserlerin kaleme alınmasını sağlamıştır. Dımaşk hastanesinde I. Velîd'in cüzzamlılara uyguladığı metotlar Süryânî Ebû Zekeriyâ Yuhannâ b. Mâseveyh'ten Taberistanlı ünlü hekim Ali b. Rabben en-Nasrânî'ye kadar pek çok doktora ilham kaynağı olmuştur. Bu hekimler arasında Ya'kûb b. İshak el-Kindî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, Ali b. Abbâs el-Mecûsî ve Filistinli hekim İbnü'l-Kuf'u sayabiliriz. Adı geçen hekimler, cüzzam hastalığı ile ilgili eserler kaleme alarak Dımaşk hastanesinde 92/710'lu yıllarda uygulanan tedavi metotlarını geliştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca Dımaşk'ta kurulan İslâm tarihinin bu ilk hastanesinde cerrahi operasyonlar yapılmış, hekimler konsültasyon yaparak verilen tıbbî kararları tartışmışlardır. Bu hastanenin hekim çeşitliliği, yapılan fetihlerle zenginleşmiş Mağrib gibi uzak coğrafyalardan da Dımaşk'a doktorlar gelmiştir. Bu bahsettiğimiz süreç I. Velîd'in kurduğu Dımaşk Emevî Hastanesi'nin İslâm tıbbının gelişmesine büyük bir katkı sağladığı neticesini beraberinde getirmiştir.

⁶⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 8/72; 6/268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/15.

⁶⁹ Ahmed İsâ, *Târîhu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981), 202; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/349; Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (London: Macmillan Publishing, 1984), 221.

Kaynakça

- Ahmed İsa. *Târîhu'l-Bîmârîstânât fi'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülü'sün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Barthold, V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. nşr. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Barutçu, İ. "Lepra". *Lepra Mecmuası* 4/1 (1973), 5-39.
- Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bouyges, Maurice. "Aliy ibn Rabban at-Tabariy". *Der Islam* 22/2 (1935), 120-121.
- Buhârî. *Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsırunnâsir. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Câmî, M. Hâdî Müezzîn. "İbn Mâseveyh". *Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî* 4 (1367), 563-566
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *Ahbâru't-Trvâl*. thk. Abdülmun'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Donner, F. McGraw. *The Early Islamic Conquests*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.
- Fencûrî, Ahmed Şevki. *İslam'da İlk Hemşire Hanım Sahabi Rufejde*. çev. Taceddin Uzun. Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 1992.
- Gillet, Ezra Hall. *Ancient Cities and Empires*. Philadelphia: Presbyterian Board of Education, 1867.
- Guy de Strange. *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkiyye*. çev. Beşir Fransis vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Haldon, J. F. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hamarneh, Sami. "Al-Majusi, Abu'l-Hasan Ali İbn Abbâs". *Dictionary of Scientific Biography* 9 (1981), 40-42.
- Hamarneh, Sami. "Medical Technology in Ibn al-Quff's Surgery". *Islamic Medicine* 1 (1981), 171-176;
- Hamidi, Taswir Husain. "Entry Route of Muhammad bin Qasim in South Eastern Sindh". *Journal of the Pakistan Historical Society* 45/4 (1997), 337-345.
- Hamilton, Bernard. "Baldwin the Leper as War Leader". *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray. 119-130. Turnhout: Brepols, 1998.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Hitti, Philip K. *History of the Arabs*. London: Macmillan Publishing, 1984.
- Hitti, Philip K. *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İbn A'sem el-Kûfî. *Fütûh*. nşr. Süheyl Zekkâr. Beyrut: y.y., 1992.
- İbn Asâkir. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Cübeyr. *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- İbn Cülcül. *Tabkâtü'l-Etbbâ*. nşr. Fuâd Seyyid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn. *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etbbâ*. thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Divânu Mübtede' ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Havkal. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Hişâm. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y.y. 1375/1955.
- İbn Hurdazbih. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Leiden: Matbaatu Beril, 1889.
- İbn İzârî el-Merrâküşî. *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. R. Dozy. Leiden: Brill Publishing, 1851.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah et-Türkî. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr. *Muhtasar-ı Târih-i Dimaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *et-Tuhfetü'l-İrâkiyye fi'l-A'mâli'l-Kalbiyye*. nşr. Yahyâ b. Muhammed el-Hüneydî. Riyad: y.y., 1421/2000.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. by: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Kiftî. *Târîhu'l-Hukemâ*. nşr. Julius Lippert. Leipzig: Theodor Weicher, 1903.

- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemâi'l-Musannifîn mine'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn ve Esmâi Kütübühim*. Beyrut: y.y., 1398/1978.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitâbü'l-Egânî*. thk. İhsan Abbas vd. Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008.
- İstahrî. *Ülkelerin Yolları*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı kitapları, 2015.
- Keklik, Nihat. "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri". *Felsefe Arşivi* 22-23 (1981), 2-44.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, Hz. Peygamber'in Yönetimi. çev. Ahmed Özel. İstanbul: İz Yayınları, 2003.
- Khan, M. S. "The Ta'rih al-Hukamâ' of al Qiftî". *Hamdard Islamicus*, 6/4 (1983), 85-96.
- Konidares J., "Die Novellen des Kaisers Herakleios". *Fontes Minores* 5 (1980), 33-106.
- Kudât, Muhammed Ahmed. "Câmiu'l-Garaz fi Hifzi's-Sıhha ve defi'l-Maraz li'bni'l-Kuf el-Kerekî". *Âlemü'l -Kütüb* 18/1 (1997), 19-21.
- Lay, Stephen. "A Leper in Purple: The Coronation of Baldwin IV of Jerusalem". *Journal of Medieval History* 23 (1997), 317-334.
- Makdisî. *Ahsenü't-Tekâsim, İslâm Coğrafyası*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Makrîzî. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Vesâik, 1423.
- Onay, Hamdi. "İslâm Felsefesinin Oluşumu Sürecinde İskenderiye Akademisinin Rolü". *Journal of New World Sciences Academy* 6/2 (2011), 229-230.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Ömerî, İbn Fazlullah. *Mesâlikü'l-Ebsâr*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: Ma'hedü'l-İlmî el-Ferensî, 1985.
- Palalı, M. Zeki. "Cüzam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Râzî, Ebü Bekir. *et-Tıbbü'r-Rûhânî*. nşr. P. Kraus. Kahire: y.y., 1939.
- Râzî, Ebü Bekir. *el-Hâvî fi't-Tib*. Haydarâbâd: y.y., 1955.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Sûfî, Hâlid. *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*. Bingazi: y.y., 1980.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1388/1968.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Emevî Devleti Tarihi*. çev. Mücahid Yüksel. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Thangaraj, R. H. - Yawalkar, S. J. *Leprosy*. Basle: Geigy Limited, 1987.
- Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia. *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Ullmann, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden: Brill Publishing, 1970.
- Vâkîdî. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Welhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- Ya'kûbî. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2002.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yunîni, Kutbüddin. *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmî, 1992.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r Risâle, 1405/1985.
- Zeydan, Corci. *İslâm Uygurlukları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

ISSN: 2822-4949

(Aralık / December 2023) 2/2

Üç Kadın, Üç Dârüşşifâ, Üç Taç Kapı

Three Women, Three Hospitals, Three Portals

RUMEYSA KARAKAŞ TAHİROĞLU

**Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Öğrencisi,
Çorum, Türkiye**

**Hitit University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, PhD Student,
Çorum, Turkey**

rumeysakarakastahiroglu@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5705-8498

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 24 Kasım 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 31 Aralık 2023

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATIF/CITE AS

**Karakaş Tahiroğlu, Rumeysa, "Üç Kadın, Üç Dârüşşifâ, Üç Taç Kapı"
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2023) 2/2**

**Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası
Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.**

**This work is licensed under Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).**

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software**

Üç Kadın, Üç Dârüşşîfâ, Üç Taç Kapı

Rumeysa Karakaş Tahiroğlu | 0000-0001-5705-8498 |
rumeysakarakastahiroglu@gmail.com

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora
Öğrencisi, Çorum, Türkiye

Öz: Anadolu'nun Türkler tarafından yurt edinilme sürecinde yoğun bir imar faaliyeti başlamıştır. İnsanların barınabileceği evler dışında, ibadetlerini gerçekleştirecekleri cami, mescit, türbe gibi dini yapılar, ilmi çalışmaların yapıldığı medreseler, tüccarların ve yolcuların kalabileceği kervansaraylar, askeri amaçla kullanılan ribâtlar, sağlık eğitimi ve hizmetlerinin sunulduğu dârüşşîfâlar, imar faaliyeti kapsamında inşa edilen yapılardır. Bu yapılarda erkek bâniler kadar olmasa da kadın bânilerin izleri görülmektedir.

Türk geleneğinde kadının diğer toplumlara göre önemli konumlarda olması, devlet yönetiminde söz sahibi olması ve hatta gerektiğinde beylik gibi hiyerarşinin en yüksek konumunda olduğu örneklerin bilinmesi, kadının bânilik müessesesinde olmasını pek de şaşırtıcı kılmaz. Selçuklu Dönemi'nde sınırlı sayıda olan kadın bânilerin sayısı, Osmanlı Dönemi'nde artmıştır. Hanedan mensubu ve halktan hayırsever kadınlar, öncelikle İstanbul olmak üzere, kutsal topraklar ve Osmanlı topraklarının hemen hemen her yerinde cami, medrese, dârüşşîfâ, hamam ve çeşme gibi birçok yapı yaptırmışlardır. Bu yapılar kadın bânilerin kişisel gelirleriyle kurdukları vakıflar aracılığıyla yaptırılmış ve giderleri bu vakıflar tarafından karşılanmıştır.

Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde yapılan yapılar sadece işlevleri yönünden değil güzellik açısından da dikkatle inşa edilmişlerdir. Kadın bânilerin yaptırdığı yapılar gerek işlevsellik gerek abidevilik gerekse süsleme yönünden erkek bânilerce yaptırılan eserlerden geri kalmamıştır. Anadolu Selçuklu Dönemi'nden yıkılmadan günümüze gelebilen yedi dârüşşîfânın üçünün kadın bânilerce yaptırılmış olması kadınların halk sağlığına önem verdiklerine ve tıp bilimine katkı sunduklarını göstermektedir. Bu makalede 13. ve 14. yüzyılda kadın bânilerce yaptırılmış, Gevher Nesibe, Divriği ve Amasya Dârüşşîfâları incelenmiştir. Dârüşşîfâların buldukları yerler, yapılış tarihleri ve bânilerinin hakkında bilgiler sunulduktan sonra dârüşşîfâların yapılış amaçları hakkındaki bilgi ve rivayetlere yer verilmiştir. Dârüşşîfâların plan ve malzeme özellikleri ele alındıktan sonra taç kapılarının süsleme özellikleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Sanatı, Kadın Bâniler, Dârüşşîfâ, Gevher Nesibe, Melike Turan Melek, İldüzmiş Hatun, Taç Kapı.

Three Women, Three Hospitals, Three Portals

Rumeysa Karakaş Tahiroğlu | 0000-0001-5705-8498 |
rumeysakararakastahiroglu@gmail.com

Hitit University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts, Phd Student,
Çorum, Türkiye

Abstract In the process of Anatolia being adopted as a homeland by the Turks, an intensive construction activity started. In addition to houses where people could shelter, religious buildings such as mosques, masjids, and tombs, madrasas where scientific studies were carried out, caravanserais where merchants and travelers could stay, ribats used for military purposes, and dârüşşifâ (The name given to hospitals in the Middle Ages in Islamic civilization) where health education and services were provided were the structures built within the scope of construction activities. In these buildings, traces of female founders (bâni) can be seen, although not as much as male constructives. The fact that women in the Turkish tradition occupy important positions compared to other societies, have a say in state administration, and even hold the highest position in the hierarchy, when necessary, does not make it surprising that women are in the founding institution. The number of female founders, which was limited during the Seljuk period, increased even more during the Ottoman period. Philanthropic women, both members of the dynasty and commoners, built many buildings such as mosques, madrasas, dârüşşifâ, baths, and fountains, primarily in Istanbul, the holy lands, and almost everywhere in the Ottoman lands. These buildings were built through foundations established by women founders with their income and their expenses were covered by these foundations. The buildings built during the Seljuk and Ottoman Periods were built with care not only in terms of their functions but also in terms of beauty. The buildings built by female founders were not inferior to the works built by male patrons in terms of functionality, monumentality, and decoration. The fact that three of the seven hospitals that have survived from the Anatolian Seljuk Period to the present day without being destroyed were built by female founders shows that women gave importance to public health and contributed to medical science. This article analyzes these three dârüşşifas built by women in the 13th and 14th centuries. These hospitals are Gevher Nesibe, Divriği and Amasya Dârüşşifas. After presenting information about the locations of these dârüşşifas, the dates of their construction, and their founders, information, and rumors about the purposes of their construction are given. After discussing the plan and material features of the dârüşşifas, the ornamental features of their portals are evaluated.

Keywords Seljuks Art, Female Founders, Gevher Nesibe, Melike Turan Melek, İldüzmiş Hatun, Dârüşşifâ, Portal.

Giriş

“Dârüüşşifâ” kelimesi Arapça “şifa yurdu” anlamına gelen, Selçuklular Dönemi’nde hastaları iyileştirmek için kullanılan mekânları tanımlamaktadır. Farsça bîmâristân kelimesi yanında yine Arapça dârülâfiye de hastane kelimesinin Selçuklular Dönemi’ndeki diğer kullanımlarıdır. İnsanlık tarihinde ilk hastane yapısının Mısır veya Yunan medeniyetinde olduğu bilinmektedir. İslam toplumunda ise Hz. Muhammed Dönemi’nde yaralı ve hastaların tedavisi mescidin bir köşesinde veya ayrı bir çadırda yapılmaktaydı. Bugünkü hastane anlayışının temelleri ise Emevi, Abbasi ve Fatımi dönemlerinde Şam, Cündişâpûr, Fustat gibi önemli şehirlerde atılmıştır. Türk İslam tarihinin bilinen ilk hastanesi Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han tarafından 1065’te Semerkant’ta kurduğu dârülmerza olarak adlandırılan hastanedir.¹

Anadolu Selçuklu Dönemi Anadolu topraklarında imar faaliyetlerinin çoğu erkek bâniler tarafından yapılıyor olsa da belli sayıda kadın bâninin yaptırdığı yapılar da mevcuttur. Selçuklu hanedan üyelerinden Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in eşi Devlet Hatun, Sultan I. Alâeddin Keykubad’ın eşi Mahperi Hatun, Alâeddin Keykubad’ın kızı Şah Cihan Hatun, bir dönem Saltuklu Beyliği yapmış olan Mama Hatun gibi kadın şahsiyetler başta olmak üzere, birçok kadın bâninin yaptırdığı cami, medrese, dârüüşşifâ, hamam ve türbe gibi yapılar Anadolu’nun imarında önemli yer tutmaktadır.

Dârüüşşifâların mimari planları hastaların tedavi sürecine uygun bir şekilde, tabiplerin rahatça faaliyetlerini gerçekleştirebileceği, farklı zamanlarda farklı ihtiyaçlara cevap verebilecek biçimde tasarlanmışlardır. Plan arayışı devam etse² de genelde medreselere uygulanan plan bazı değişiklikler ve eklemeler yapılarak dârüüşşifâlara da uygulanmıştır. Bir avlu etrafında sıralanan odalar ve eyvanlar şeklinde inşa edilmiştir. Bu planı, farklı ihtiyaç bölümlerinin eklendiği kervansaraylarda da görmek mümkündür. Genelde taş ve tuğla ile inşa edilen bu yapılarda girişin sağlandığı kapılardan en az bir tanesi abidevi özellik taşıyan taç kapılardır. Devletin gücünü göstermenin bir yolu olan bu kapılarda abidevilik yanında süsleme unsurlarının yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Kadınların bâniliğinde yapılmış olan dârüüşşifâların taç kapıları, kadınların tabiatında bulunan süse düşkünlüğün bir yansıması olarak daha süslü yapılmıştır.³

Anadolu’da varlığı bilinen ilk dârüüşşifâlardan birisi Artukluların Mardin kolu beylerinden Necmeddin İlgazi’nin⁴ eşi Raziye Sitti Hatun tarafından 1176-1185 yıllarında yaptırılan Meyyâfârikîn Bîmâristânı’dır. Bu bîmâristân tıp medresesi olarak da

¹ Arslan Terzioğlu, Bîmâristan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Ekim 2023).

² Gönül Cantay, *Anadolu Türk Mimarisinde Darüüşşifalar (Hastahaneler)in Gelişmesi*, İstanbul: (1982) 96.

³ Aynur Durukan, “Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler”, *Vakıflar Dergisi*, 27 (1998): 15-36.

⁴ Coşkun Alptekin, “Artuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ekim 2023).

kullanılmıştır.⁵ Meyyâfârikîn Bîmâristânı dışında, Gevher Nesibe, Divriği ve Amasya Dârüşşifâları bu çalışmada incelen Anadolu Selçuklu Dönemi'nde kadın bânilerce yaptırıldığı bilinen diğer üç dârüşşifâdır.

1. Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Taç Kapısı (602/1205-1206)

Kayseri'nin Yenice Mahallesinde yer alan Gevher Nesibe Dârüşşifâsı, Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev himayesinde kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan için yaptırılmıştır.⁶ Dârüşşifânın inşasına Gevher Nesibe Sultan'ın sağlığında başlanmış, ölümünden sonra 1205-1206 yıllarında yapı tamamlanmıştır.⁷ Gevher Nesibe Dârüşşifâsı, şifahîye ve Gıyasiye isimli bitişik iki yapıdan oluşan Çifte Medrese'nin bir bölümünü oluşturmaktadır. Gevher Nesibe Dârüşşifâsı Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Anadolu'da bir kadın tarafından yaptırılan ikinci dârüşşifa olma özelliği taşıırken bitişiginde yer alan Gıyasiye Medresesi Anadolu Selçuklularının en eski tıp medresesidir.⁸ Dârüşşifâ ve medresenin bitişik düzende yapılmış olması, dünya tıp tarihinde bir ilk olmakla beraber, bu bitişik düzen kurulduğu dönemde kuramsal ve uygulamalı eğitimin bir arada verilmiştir.⁹ Dârüşşifâyı diğer hastanelerden ayıran diğer özellikleri ise hem su hem de müzikle tedavi yapılmasının yanında, merkezi ısıtmaya sahip ilk hastane olmasıdır.¹⁰ Bu yapıda Ebûbekir Sadreddin Konevî başta olmak üzere önemli tabipler hizmet vermiştir.¹¹ Dârüşşifâ, medrese, bîmârhâne, türbe ve hamamdan oluşan bir külliye içindedir. Dârüşşifâ Osmanlı Dönemi'nde medrese olarak kullanılmış,¹² 1980'de Erciyes Üniversitesi tarafından, Tıp Tarihi Müzesi olarak hizmete sunulmuştur.¹³ Günümüzde ise Selçuklu Uygarlığı Müzesi olarak hizmet vermektedir.¹⁴

⁵ Ahmed Acıduman, Kemal Tuzcu, "Meyyâfârikîn Bîmâristânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme", *Belleten*, 80/289 (2016): 753.

⁶ Ahmet Hulusi Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ağustos 2023).

⁷ Gülşen Dişli, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dârüşşifâlarında İşlevsel Sistemlerin ve Koruma Ölçütlerinin İrdelenmesi*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 13.

⁸ Şerare Yetkin, "Anadolu'da Selçuklu Şifahaneleri", *Türk Kültürü* 10 (Ağustos 1963), 23.

⁹ Halil Tekiner, "Gevher Nesibe Darüşşif Ası ve Selçuklularda Tıp", I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, (Ankara: Tarih Kurumu, 2014), 179.

¹⁰ Afet İnan, *Türk Kadınlarının Yaptırdıkları Sağlık Kurulları ve Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara: (1955), 21.

¹¹ Abû Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb*, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTK Yay., 2011), 48.

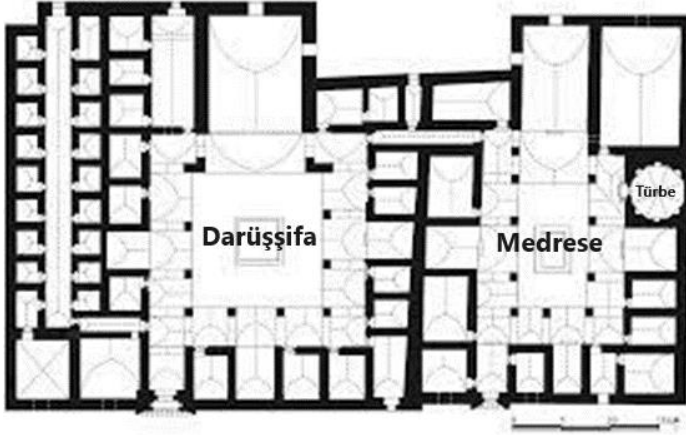
¹² Afet İnan. "Kayseri'nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi". *Belleten* 20 / 78 (Nisan 1956), 221.

¹³ Zehra Aksoy, *İyileştiren Mimarlık: Anadolu Dârüşşifâlarındaki Biyofilik Unsurlar Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 62.

¹⁴ Dârüşşifâ 20 Şubat 2014 tarihinden itibaren Kayseri Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılan çalışma ile Selçuklu Uygarlığı Müzesi olarak Selçuklu dönemi eserlerinin sergilendiği bir müze olarak hizmet vermektedir.

Rivayete göre Gevher Nesibe Hatun sarayın baş komutanına gönül vermiş, onunla evlenmek istemiştir. Ancak ağabeyi Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu duruma rıza göstermeyerek baş komutanını harbe yollamıştır. Baş komutanının şehadet haberi üzerine, üzüntüden verem hastalığına yakalanan Gevher Nesibe tüm çabalara rağmen şifa bulamamıştır.¹⁵ Hasta yatağında olan Gevher Nesibe, ağabeyinden insanların sağlıklarını korumak ve tedavileri için bir dârüüşşifâ yaptırmasını istemiştir. Ancak Dârüüşşifâ tamamlandığında Gevher Nesibe'nin buna ömrü vefa etmemiştir.¹⁶

Şekil 1: Gevher Nesibe Dârüüşşifâsı ve Gıyasiye Tıp Medresesi Planı

Dârüüşşifâ ve medrese beraber dikdörtgen bir plan oluştururlar. Bu yapıları birbirinden bir koridor ayırır. Kesme taşla inşa edilen bu yapılar ortasında havuz bulunan açık avlulara sahiptir ve bu avlular revaklarla çevrilidir. Benzer şekildeki planları olan bu iki yapı dört eyvanlı medrese planı tarzında yapılmıştır. Dârüüşşifânın batı kısmında ayrı bir geçitten geçilerek karşılıklı odaların bulunduğu bîmârhâneye ulaşılmaktadır. Medresenin doğu eyvanının kuzey yönünde Gevher Nesibe Sultan'ın Türbesi yer almaktadır.¹⁷

Gıyasiye tıp medresesine giriş güney yönünde bulunan taç kapıdan sağlanmaktadır. Ancak bu taç kapı önceden yıkılmış, yerine Osmanlı Dönemi'nde yapılmış yuvarlak kemerli sade bir kapı yapılmıştır.¹⁸

Sarımtırak kesme taşla inşa edilen Gevher Nesibe Dârüüşşifâsı'nın basık kemerli kapı aralığının üstü yedi sıra mukarnas kavsaralıdır. Mukarnas kavsaranın en alt sırasında Bursa

¹⁵ Muhammet Kemaloğlu, XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüüşşifalar”, Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 7/13 (Haziran 2014), 289 – 301.

¹⁶ Afet İnanı, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara: Hacettepe Yayınları, No:8, (1969), 5.

¹⁷ Dişli, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dârüüşşifâlarında İşlevsel Sistemlerin ve Koruma Ölçütlerinin İrdelenmesi, 13.

¹⁸ Köker, “Gevher Nesibe Dârüüşşifâsı ve Tıp Medresesi”.

kemeri şeklinde, üst sıralarda ise istiridye biçiminde süslemeler yer almaktadır. Kavsaranın ön yüzeyinde her sırada farklı olan karşılıklı yerleştirilmiş daire biçimli süslemeler bulunurken, kavsara sivri kemer biçiminde zencerek şeritle çevrelenmektedir. Taç kapı alınlığında bulunan alt silmesi olmayan ve inşa edildiği taştan farklı ve uyumsuz olan beyaz mermer kitabenin buraya sonradan yerleştirildiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Kitabede “Bu Bîmâristân Kılıç Arslan oğlu büyük sultan Gıyaseddin Keyhüsrev’in zamanında Kılıç Arslan kızı İsmetuddin Gevher Nesibe’nin vasiyeti üzerine Allah rızası için Hicrî 602 senesinde inşa edilmiştir” yazmaktadır.²⁰ Alınlığın üst köşelerinde merkezinde on kollu yıldızdan gelişmiş geometrik şekiller ve bu şekillerin içlerinde süslemelerin bulunduğu farklı zencerek biçimleriyle çevrelenmiş iki tane gülbezek yer almaktadır. Bu iki dairenin ortasında karşılıklı birbirine bakan iki yılan ve ortalarında on iki dilimli bir çarkıfelek sembolü vardır. Bu kabartma tahrip olmuş ancak izleri hala belirgin biçimde alınlıkta yer almaktadır. Bu kabartmanın bir taklidi 1980’li yıllarda bir taş üzerine tekrar işlenerek şifahanede koruma altına alınmıştır.²¹ Kapı açıklığı ve alınlığı sekiz köşeli yıldızlar merkezde olmak üzere dairesel biçimde tasarlanmış geçmelerden oluşan geometrik süslemenin olduğu kalın bir şerit çevrelemektedir. Bu kalın şeridi yükseltmiş iç bükey silmeyi sınırlandıran bir başka yarım kaval silme çevrelemektedir. Taç kapı kalın düz bir silmeyle sonlandırılmıştır. Kapı açıklığının sağ ve solunda üç sıra mukarnas kavsaralı birer mihrâbiye yer almakta, sağdaki mihrabiye’nin üstünde çerçeve içinde bir aslan kabartması bulunmaktadır.²² Mihrabiye’nin üstünü bir sıra istiridye süslemeli mukarnas dizisi örtmektedir.

¹⁹ Halil Ethem [Eldem], *Kayseri Şehri*, Hazırlayan: Kemal Göde, Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, (1982), 30-32.

²⁰ Osman Oral, “Dünyanın İlk Tıp Fakültesinin Yapılmasına Vesile Olan Gevher Nesibe Sultan”, *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*, (Erişim 23 Ağustos 2023).

²¹ Şebnem Gürsoy, “Divriği Dârüşşifâsı”, *Hepatoloji E-Bülten*, (Erişim 23 Ağustos 2023).

²² Köker, “Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi”.

Şekil 2: Gevher Nesibe Dârüüşşifâ kapısı.

2. Divriği Dârüüşşifâsı ve Taç Kapısı (626/1228-1229)

Divriği Ulu Camii ve Dârüüşşifâsı Sivas'ın Divriği ilçesinde bulunmaktadır. Ulu cami, dârüüşşifâ ve türbe birimlerinden oluşan yapı, bir külliye şeklinde inşa edilmiştir. Divriği Ulu Camii Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı beyliklerden Mengücekoğulları (11. ve 13. yy.) beylerinden Ahmed Şah'ın bâniliğinde 1228-1243 tarihleri arasında inşa edilmiştir.²³ Camiye Güney yönünden bitişik olarak inşa edilen Dârüüşşifâ ise Ahmed Şah'ın hanımı, Mengücekoğulları Beyi Fahreddin Behram Şah'ın da kızı olan Melike Turan Melek tarafından yaptırılmıştır.²⁴ Kitabelerden anlaşıldığına göre Muğis oğlu Ahlatlı Hürrem Şah yapının baş mimarındır.²⁵

²³ Abdülkadir Balgalmış, "Divriği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Eylül 2023).

²⁴ Kifayet Özkul, "Sivas Divriği Ulu Camii ve Dârüüşşifâsı Bezemeleri", *Uluslararası İdil- Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJVUTS)*, 2/3 (2020), 56-81.

²⁵ Ali Turan, *Sivas Divriği Ulu Camii ve Dârüüşşifâsının İç Mekân-Cephe İlişkisi Bağlamında Kabartma Tasarımlarının Değerlendirilmesi*, (Ankara: Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 51.

Yapıldığı tarihten itibaren Divriği Ulu Camii esas amacıyla kullanılmış olmasına rağmen dârüşşifâ 15. yüzyıldan önce hastane işlevini yitirmiştir. Dârüşşifâ “Medrese-i Kebîr” olarak adlandırılan, fıkıh derslerinin verildiği bir medrese haline gelmiştir.²⁶ Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı taç kapıları Evliya Çelebi gibi şehre gelen gezginlerin dikkatini çekmiş, benzeri olmayan taş işçiliği ile Anadolu’da bulunan diğer yapılardan ayrılmış ve övgülere mazhar olmuştur.²⁷ 1885 yılında UNESCO Dünya Miras Listesine giren²⁸ yapının bilinen ilk onarımı Kanuni Sultan Süleyman Dönemi’nde yapılmıştır. 18. ve 19. yüzyıllar ve Cumhuriyet Dönemi’nde belli aralıklarda onarım gören yapının²⁹ son onarımı 2015 yılında başlamıştır. Bu onarımın 2024 yılında bitmesi planlanmaktadır.³⁰

Eserin bânisi olan Melike Turan Melek hakkında yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgi olmasa da³¹ yerel halk tarafından anlatılan bazı rivayetler vardır. Bir rivayete göre; çaresi olmayan bir hastalığa yakalanan Melike Turan Melek bir gece rüyasında, aksakallı bir ihtiyar görmüş. İhtiyar, Melike Hatun’a kendisini Sivas’ta bulmasını söylemiş. Rüyasını kocası Ahmet Şah’la paylaşmış. Divriği’ye gittiklerinde bir ihtiyarın hazırladığı ilaç sayesinde Melike Turan Melek iyileşmiştir. Bunun üzerine memnuniyetlerinin bir simgesi olarak Divriği’de Ahmet Şah adına Ulu Camiyi, Melike Turan Melek Adına ise Dârüşşifâyı yaptırmaya karar vermişlerdir. Bu iki yapının taç kapılarına ise Melike Turan Melek’in şifa bulduğu bitkilerin resimlerini naksettirmişlerdir. Bir başka rivayet ise Melike Turan Melek’in, 1220-1229 yıllarında Anadolu’da seyahat eden³² dönemin önemli tıp alimlerinden Abdüllatif el-Bağdâdî’den Divriği’de yaptıracığı dârüşşifâ hakkında fikirlerini aldığıdır.³³

²⁶ Yusuf Küçükdağ, “Divriği Dârüşşifâsı’nın Osmanlı Dönemi’nde “Medrese-İ Kebîr” Adıyla Eğitim Kurumu

Olarak İşlevini Sürdürdüğüne Dair”, İSTEM, (Erişim 26 Ekim 2023).

²⁷ Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3/1, çev. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: 2010), 295.

²⁸ Ali Uzay Peker, “Divriği Ulu Camisi ve Dârüşşifâsı”, Tasarım Merkezi Dergisi, 3(2007): 19.

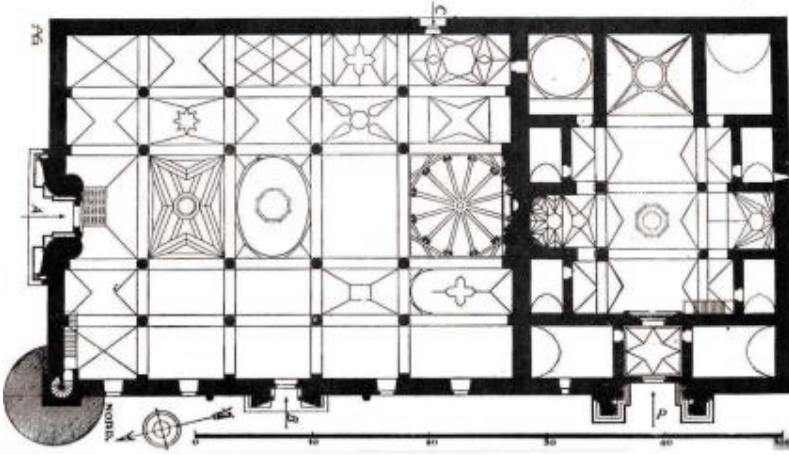
²⁹ Yılmaz Önge, *Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978*

³⁰ Halife Yalçinkaya, “Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı’nda restorasyon 2024’te tamamlanacak.” Anadolu Ajansı (03 Ekim 2022).

³¹ Durukan, “Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler”, 16.

³² Mahmut Kaya, Abdüllatif El-Bağdâdî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ekim 2023). <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullatif-el-bagdadi>

³³ Funda Gülay Kadioğlu, Selim Kadioğlu, "Adı Dârüşşifâlara Ad Olan Kadınlar", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 1 / 1 (Nisan 2011): 1-7.

Şekil 3: Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı Planı

Bitişik nizamdaki cami ve dârüşşifâ dikdörtgen planlı bir bütün yapıyı oluştururken, cami 32x40 ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda, dârüşşifâ ise 32x24 ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlara sahiptir. Yapının tavan yüksekliği tonozların şekline göre 9,5 ve 14 metre olarak değişiklik göstermektedir.³⁴ Dârüşşifâda dört eyvan ve odalar kapalı bir avluya açılmaktadır. Aydınlığı sağlamak amacıyla cephelerde bulunan pencereler dışında kapalı avlunun tonozlu tavanı aydınlatma fenerinin bulunduğu bir kubbe ile örtülmüştür. Avlunun ortasında sekizgen bir havuz bulunmaktadır.

Divriği Ulu Camii'ne giriş batı, kuzey ve doğu yönlerinde bulunan kapılardan sağlanırken Dârüşşifâ kapısı ise batı yönünde yer almaktadır. Her biri abidevi birer taç kapı özelliği gösteren bu kapıların en gösterişlileri camiye ait olan Cennet Kapı olarak da adlandırılan kuzey yönündeki taç kapı ve dârüşşifâ taç kapılarıdır. Dârüşşifâ taç kapısı sivri kemerli küçük bir kapı açıklığı ilki dikdörtgen, ikinci ve üçüncüsü sivri kemer biçiminde oldukça hacimli silmelerle çevrelenmiştir.³⁵ Kapı alınlığında merkezlerinde on iki kollu yıldızların olduğu ve yıldız geçmelerle başlayan, dokuz tane altıgenin oluşturduğu bir düzenleme yer almaktadır. Bu düzenlemenin hemen üstünde “Emare emir verdi Allah'ın rahmetine muhtaç, turan aciz ve zayıf kul, Fahrettin Behram şahın kızı Turan Melek tarafından bu şifa yurdunun yapılması 626 hicri aylarının birinde emir verildi, Allah saltanatını daim etsin” yazan, üç satırdan oluşan bir kitabe bulunmaktadır.³⁶ Kapı

³⁴ Ali Turan, *Sivas Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsının İç Mekân-Cephe İlişkisi Bağlamında Kabartma Tasarımlarının Değerlendirilmesi*, (Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 55.

³⁵ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı (Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar)*, Ankara: Kültür Bakanlığı (1990), 160.

³⁶ Özkul, “Sivas Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı Bezemeleri”.

açıklığının iki yanında zeminlerinde rûmi ve palmetlerin olduğu düzensiz geçmelerle tasarlanan şeritler yer alır. Kitabenin üstündeki pencere açıklığının ortasında rûmilerle süslenen bir denge sütunu bulunmaktadır. Pencere açıklığının iki yanında ortasında bitkisel süslemelerle oluşturulmuş Süleyman mührü bulunan daire şeklinde iki kabara yer almaktadır. Sivri kemer biçiminde oluşturulmuş kapı alınlığı içinde dört sıra halinde 22 tane beş kollu yıldızın olduğu düzenlemeyi çevreler. Sivri kemer biçimindeki silmenin alt bölümleri birer sütun olarak tasarlanmış, pencere açıklığı hizasında mukarnaslı sütun başlıkları şeklinde düzenlenen kısımlar bitkisel desenlerle bezenmiştir. Bu silmede denge sütununun hizasında, sekiz kollu yıldızdan gelişen geçmelerle oluşturulmuş daire biçiminde kabalar bulunmaktadır. Sütun kaidesi kısımları ise palmet dizileri ve zencerek şeritleriyle süslenmiştir. Dış silme iç silmeyle aynı özellikleri gösterirken dış silmede daire biçimindeki kabalar yerine, altları mukarnas biçiminde tasarlanmış sütun başlıklarını andıran kabalar bulunmaktadır. Bu kabaların biraz aşağısında bitkisel süslemeli, hacimli birer kabara daha bulunmaktadır. Kapı açıklığının sağında bulunan kabaranın üstünde Melike Turan Melek'i, solunda bulunan kabaranın üstünde ise Ahmet Şah'ı temsil eden kadın ve erkek tasvirleri vardır. Ancak bunlar zaman içinde tahrip olmuştur. Sütun kaide süslemeleri arasında birbirine dönük kadın ve erkek tasvirinin bulunduğu başka bir süsleme yine dikkati çekmektedir.

Şekil 4: Sivas Divriği Dârüüşşifâ Taç Kapısı.

3. Amasya Dârüüşşifâsı ve Taç kapısı (708/1308-1309)

Amasya'da il merkezindeki Mehmet Paşa Mahallesi'nde bulunan Amasya Dârüüşşifâsı 1308-1309 senelerinde İlhanlı (1256-1353) hakanı Olcaytu Muhammed Han ve eşi İldüzmiş Hatun tarafından yaptırılmıştır.³⁷ Dârüüşşifânın inşa görevi İldüzmiş Hatun'un kölesi Anber Bin Abdullah'a verilmiştir. Dârüüşşifânın taç kapısında bulunan kitabede bulunan "Allah,

³⁷ Fazilet Koçyiğit, "Sabuncuoğlu Şerefeddin Dârüüşşifâsı'nın Renovasyonu Üzerine Gözlemler", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Amasya Özel Sayısı: Eylül 2022.

yüce hatun büyük Melikeîl-Dûzmiş Hatun'un devletini arttırsın” şeklindeki ifadeden, yapının masraflarının, İldüzmiş Hatunun gelirleriyle karşılandığı anlaşılmaktadır.³⁸

Olacaytu Muhammed Han'ın eşi olan İldüzmiş Hatun³⁹, İlhanlı Hanedanından Baycu'nun torunudur. İldüzmiş Hatun Mevlana'nın Torunu olan Ârif Çelebi'nin müridi tasavvuf ehli bir kadındır.⁴⁰ Olcaytu Muhammed Han ve İldüzmiş Hatun oğullarına büyük tasavvuf alimi Bâyezîd-i Bistâmî muhabbetleri nedeniyle Bistâm, Bâyezîd ve Muhammed Tayfûr isimlerini vermişlerdir. Ancak oğulları kendilerinden önce, küçük yaşlarda vefat etmişlerdir.⁴¹

15. yüzyılın önemli ilim ve kültür şehirlerinden olan Amasya Osmanlı şehzadelerinin de eğitim merkezlerinden biri olmuştur. Büyük tabip ve cerrah Sabuncuoğlu Şerafettin de Amasya Dârüşşifâsında on dört yıl (1386-1417) baştabiplik görevinde bulunmuştur.⁴²

Amasya Dârüşşifâsı 1939 yılında meydana gelen Erzincan depreminde hasar görmüş, 1948-1951 ve 1991-1997 yılları arasında kapsamlı onarımlardan geçmiştir. Dârüşşifâ yapıldığı dönemden 19. yüzyılın başlarına kadar işlevini hastane olarak sürdürmüş, bir dönem imalathane olarak kullanıldıktan sonra tımarhane olarak hizmet vermiştir. 1920'lerde istiklal Mahkemesi ve cezaevi olarak kullanılmıştır. 2000'li yıllarda halk eğitim merkezi olarak kullanılan dârüşşifâ, 2011 yılından itibaren Sabuncuoğlu Şerefeddin Tıp ve Cerrahi Müzesi olarak hizmet vermektedir.⁴³

Amasya Dârüşşifâsı 33,60 × 25,60 metre ölçüsünde doğu-batı yönlerine uzanan dikdörtgen planlıdır. Giriş eyvanı, ana eyvan ve uzun cephelerdeki odalar açık avluya bakmaktadır. Odaların kapılarının açıldığı revaklı bölümün üstü beşik tonozla örtülmüştür. Yapı kesme taş ve tuğladan inşa edilmiştir.⁴⁴

³⁸ Mehmet Kutlu, “İldüzmiş Hatun Baniliğindeki Amasya Dârüşşifâsı Üzerine Yeni Tespitler”, *Mimari - Kültür- Bellek*, Editör: Tane Doğan, (Çanakkale: Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım, 2022), 20.

³⁹ Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Tarih-i Olcâyâtü*, neşr. Mehin Hambelî, Şirketi İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, (Tahrân, 1391), 7.

⁴⁰ Şemseddin Ahmet Eflâkî, Menâkıbu'l-Ârifin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. OE_Yz_0606, vr. 239-242.

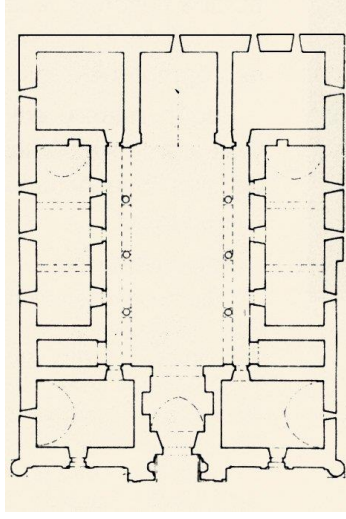
⁴¹ Ahmet Özturhan, “İlhanlı Hatunu ve Amasya Dârüşşifâsı Banisinin İsmi ve Hayatı Hakkında Yeni Değerlendirmeler İl-Dûzmen Mi? İl-Dûş Mu? Yıldız Mı? İltûzmiş Mi? İl-Dûzmiş Mi? İldurmuş Mu?”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (Erişim 26 Ekim 2023).

⁴² Haldun Eroğlu, “XV. Yüzyıl Tabiblerinden Şerafettin Sabuncuoğlu ve Amasya Dârüşşifâsı”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (Erişim 26 Ekim 2023).

⁴³ Kutlu, “İldüzmiş Hatun Baniliğindeki Amasya Dârüşşifâsı Üzerine Yeni Tespitler”, 1.

⁴⁴ Gönül Cantay, “Amasya Dârüşşifâsı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ekim 2023).

Şekil 5: Amasya Dârüşşifâsı Planı

Amasya Dârüşşifâsı Selçuklu dönemi anıtsal taç kapı özelliğini taşıyan son yapıdır.⁴⁵ Dârüşşifâya giriş basık kemerli çift renkli taş tekniğiyle örülen bir kapı açıklığından sağlanmaktadır. Köşelerde palmet ve rûmillerle oluşturulmuş bir buketi andıran süslemeler ve kilit taşı üzerinde bir insan tasviri yer almaktadır. Köşeliklerde merkezden üç yana doğru yönelmiş üç ok şekliyle oluşturulmuş süsleme üzerinde dârüşşifânın kitabesi bulunur. Tek satırlık bu kitabe “Allah yüce sultan ve büyük hakan dünya ve dinin yardımcısı Olcâytû Sultan Muhammed'i -Allah onun saltanatını ve ululuk günlerini devamlı kılsın- mübarek dârüşşifâ'yı yaptırmasında muvaffak kılmıştır. Allah, yüce hatun büyük Melike Hatun'un devletini arttırsın. Güçsüz kul Abdullah oğlu Anber. Allah ondan kabul etsin. Yedi yüz sekiz senesinde” yazmaktadır.⁴⁶ On sıra mukarnas dizisini, palmet-lotus dizisi bulunan sivri kemer biçiminde bir şerit kuşatmıştır. Mukarnasın köşeliklerinde yıldızlardan gelişen geçmeler biçiminde düzenlenmiş bir süsleme yer alır. Köşeliklerin ortasına yıldız geçmeli iki kabara yerleştirilmiştir. Kapı açıklığının iki yanında beş sıra mukarnas dizili birer mihrabiye bulunmaktadır. Sivri kemer şeridinin altlarında, üç ok süslemeli birer sütunce yerleştirilmiştir. Bu sütunceler birbirlerini takip eden hacimli palmetlerle süslenmiştir. Sivri kemer köşeliklerinin büyük bir kısmı tahrip olmuş olsa da yıldız geçmelerin olduğu küçük bir bölüm hala görülmektedir. Taç kapının ön cephe kısmında içten dışa doğru sırasıyla zigzag, beş kollu yıldız ve üç iplik rûmillerin olduğu diklemesine üç sıra silme yer alır. Bu silmeleri içleri rûmi ve palmet dilimi olan sivri kemerli levha biçiminde bir düzenleme takip etmektedir. Bu levhaların içlerinde birbirlerine saadet düğümleriyle

⁴⁵ Zeynep İnan Ocak, Gülsün Tanyeli, “Amasya Bîmârhânesi'nin Tamamlanamayan Taçkapısı”, METU Journal of the Faculty of Architecture, (Erişim 26 Ekim 2023).

⁴⁶ Özturhan, “İlhanlı Hatunu ve Amasya Dârüşşifâsı...”

bağlanmış hacimli palmet ve rûmiler bulunmaktadır. Taç kapı sırasıyla, geniş bir lotus-palmet ve sekiz kollu yıldız dizisi bulunan şeritlerle sonlandırılmıştır. Taç kapının üst sağ kısmı 1948-1950 yılında yapılmış olan onarım çalışmalarında aslından uzak şekilde onarılmıştır.⁴⁷

Şekil 6: Amasya Dârüşşifâsı Taç Kapısı

⁴⁷ Ocak, Tanyeli, "Amasya Bîmârhânesi'nin Tamamlanamayan Taçkapısı".

Sonuç

Anadolu Selçuklu hanedan mensupları ve varlıklı hayırseverler, kamunun yararlanabileceği hizmetlerin sunulmasını sağlayan binalar inşa ettirmişlerdir. Bu binalar yoksulların, hastaların, yolcuların ihtiyaçlarının giderilmesine, toplum ilişkilerinin sağlamlaşmasına, dini ve beşerî ilimlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda bâniler bu hayır faaliyetlerinden dolayı saygınlıklarını arttırmışlardır. Kadınların annelik özelliğinden dolayı merhamet duygularının gelişmiş olması, devletin yönetiminde söz sahibi hanedan üyesi kadınların halka bir anne hissiyatıyla yaklaşmasını sağlamıştır. Kadın bâniler, kendileri veya bir yakınlarının bir hastalığa yakalanması veya hastalıktan kaybetmesi gibi üzücü sebeplerden dolayı, insanların şifa bulması ve bu hayırdan gelecek olan sevaba sahip olma temennisiyle bu dârüşşifâları yaptırmışlardır.

Dârüşşifâlar hastaların tedavi edilmesine olanak sağlarken burada görev yapan tabielerin ilimlerini arttırmaları için bir uygulama alanı olmuştur. Cami, kümbet ve türbe gibi dini amaçla inşa edilen yapıların mimarisi ve süslemeleri insanların uhreviyatını artırma anlayışı ile inşa edilirken, medrese ve dârüşşifâ gibi yapılarda daha çok işlevsellik ön plandadır. Buna rağmen günümüzle karşılaştırıldığında Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait en basit yapıların bile ince bir zevkin ürünü olduğu muhakkaktır. Bu ince zevk kendini kadın bânilerin yaptırdığı eserlerde de göstermektedir. Özellikle bu özen Anadolu Selçuklu döneminin en belirgin mimari öğelerinden biri olan taç kapılarda ön plana çıkmaktadır.

Gevher Nesibe'nin yaptırdığı dârüşşifâ kapısı her ne kadar Anadolu'da bulunan diğer başka yapıların taç kapılarına benzer bir süsleme yoğunluğuna sahip olsa da aynı külliye içindeki tıp medresesi kapısına nazaran daha göz alıcıdır. Anadolu Selçuklu Dönemin'den kalan erkek bânilerce yaptırılan dört dârüŝŝifâdan biri olan Sultan I. İzzeddin Keykâvus tarafından yaptırılan Sivas'taki Keykâvus Dârüşşifâsı (1217) diğer bütün dârüŝŝifâlardan daha büyük bir yapıdır. Bu dârüşşifânın taç kapısı da diğer dârüŝŝifâlardan daha abidevi bir özelliğe sahip ve süsleme özellikleri bakımından Gevher Nesibe Dârüşşifâsı taç kapısına benzer bir süsleme özelliği göstermektedir. Ancak diğer üç erkek bâni tarafından yaptırılan dârüşşifâ taç kapıları boyut olarak Keykâvus Dârüşşifâsı taç kapısına göre daha küçük ölçeklerdedirler. Tokat'taki Gökmedrese'nin (1277) taç kapıları iki renkli taştan yapılmasıyla diğer dârüşşifâ taç kapılardan ayrılmaktadır. Kastamonu Yılanlı Dârüşşifâsı'nın (1272) taç kapısı ise özellikle rûmi süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Çankırı Cemaleddin Ferruh Dârüşşifâsı (1235) boyut olarak en küçük dârüşşifâdır. Bu dârüşşifânın taç kapısı diğerlerine göre oldukça küçük ve sadedir. Bu sayılan dârüşşifâların her biri farklı özellikleriyle Anadolu mimarisinde ayrı bir yere sahip olsa da Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifâsı taç kapıları Anadolu'da geçmişten bugüne kadar gelen bütün taş yapıların en etkileyicisidir. Taşın dantel inceliğinde işlendiği bu taç kapılar, döneminin öncesi ve sonrasında eş benzeri olmayan özgünlükteki motiflere sahiptir. Divriği Ulu Cami

ve Dârüşşifâsı'nın ardından inşa edilen diğer yapılarda, bu yapının taç kapısındaki motifler taklit edilmese de daha küçük hacimli ancak üç boyutluluk anlayışına yakın motiflerin kullanıldığı taç kapılar inşa edilmiştir. Özellikle Anadolu'nun İlhanlı hakimiyeti sırasında, Sivas'taki Çifte Minareli Medrese'nin taç kapı kabarıları bu üç boyutluluk anlayışını az da olsa yansıtmaktadır. Yoğun süsleme özelliğine sahip olan Amasya Dârüşşifâsı Anadolu'da bir kadının yaptırdığı son dârüşşifâ olmuştur.

Bahsedilen dârüşşifâların taç kapıları gerek buldukları yerin malzeme ve coğrafi özelliklerine göre gerekse bânilerinin tercihlerine göre farklı şekillerde, ölçülerde ve süsleme özelliklerinde yapılmışlardır. Kadın bânilerin yaptırdıkları dârüşşifâ taç kapılarının boyutlarının ortalamanın üstünde, süsleme özelliklerinin ise yoğun denilebilecek düzeyde olduğu görülmektedir. Bu kadın bânilerin erkek bânilerden geri kalmayacak şekilde inşa faaliyetlerine destek olduklarının, sağlık alanına ayrı bir önem verdiklerinin göstergesidir. Anadolu Selçuklu Dönemi'nde tohumlarının atıldığı bu hayır müesseseleri hem erkek hem de kadın bânilerce desteklenmesiyle, Osmanlı Dönemi'nde de sayıları ve hizmet çeşitliliği artarak sayısız ihtiyaç sahibine hizmet sunmuştur.

Kaynakça | References

- Abû Bakr İbn Al-Zakî. *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb*, çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yay., 2011.
- Aciduman, Ahmed- Tuzcu, Kemal. "Me'yâfârikîn Bîmâristânî Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme". *Belleten*. 80/289 (2016), 741- 756.
- Alptekin, Coşkun. "Artuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/artuklular>
- Aksoy, Zehra. *İyileştiren Mimarlık: Anadolu Dârüşşifâlarındaki Biyofilik Unsurlar Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı (Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Balgalmış, Abdülkadir. "Divriği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divrigi>
- Cantay Gönül. *Anadolu Türk Mimarisinde Dârüşşifâlar (Hastahaneler)in Gelişmesi*, İstanbul: 1982.
- Cantay, Gönül. "Amasya Dârüşşifâsı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amasya-darussifasi>
- Dişli, Gülşen. *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dârüşşifâlarında İşlevsel Sistemlerin ve Koruma Ölçütlerinin İrdelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Durukan, Aynur. "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Bâniler", *Vakıflar Dergisi*, 27 (1998), 15-36.
- Eroğlu, Haldun. "XV. Yüzyıl Tabiblerinden Şerafettin Sabuncuoğlu ve Amasya Dârüşşifâsı". Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. Erişim 26 Ekim 2023. <https://dergipark.org.tr/pub/tariharaştirmalari/issue/76521/1039103>
- Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî. *Tarih-i Olcâyâtü*, neşr. Mehin Hambeli, Şirketi İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran: 1391.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3/1. çev. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: 2010.
- Gürsoy, Şebnem. "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi". *Hepatoloji E-Bülten*. Erişim 23 Ağustos 2023.

<https://www.tkad.org.tr/2021/08/e-bulten-32-sayi.pdf>

Halil Ethem [Eldem], *Kayseri Şehri*, Hazırlayan: Kemal Göde, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Kadioğlu, Funda Gülay- Kadioğlu, Selim. "Adı Dârüüşşifalara Ad Olan Kadınlar". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 1 / 1 (Nisan 2011), 1-7.

Kaya, Mahmut. "Abdüllatif El-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullatif-el-bagdadi>

İnan, Afet. *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara: Hacettepe Yayınları, No:8, 1969.

İnan, Afet. "Kayseri'nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi". *Belleten* 20 / 78 (Nisan 1956): 217-222.

İnan Afet. *Türk Kadınlarının Yaptırdıkları Sağlık Kurulları ve Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara: 1955.

İnan Ocak, Zeynep- Tanyeli, Gülsün. "Amasya Bîmârhânesi'nin Tamamlanamayan Taç kapısı". *METU Journal of the Faculty of Architecture*. Erişim 26 Ekim 2023. https://www.researchgate.net/publication/339307790_AMASYA_BİMÂRHÂNESİ%27NİN_TAMAMLA_NAMAYAN_TACKAPISI

Kemaloğlu, Muhammet. "XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüüşşifalar". *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7/13 (Haziran 2014), 289 – 301.

Koçyiğit, Fazilet. "Sabuncuoğlu Şerefeddin Dârüüşşifası'nın Renovasyonu Üzerine Gözlemler". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Amasya Özel Sayısı (Eylül 2022), 27-48.

Köker, Ahmet Hulisi. "Gevher Nesibe Dârüüşşifası ve Tıp Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gevher-nesibe-darussifasi-ve-tip-medresesi>

Kutlu, Mehmet. "İldüzmiş Hatun Bâniliğindeki Amasya Dârüüşşifası Üzerine Yeni Tespitler". *Mimari – Kültür- Bellek*. Editör: Tane Doğan. Çanakkale: Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım, 2022.

Küçükdağ, Yusuf. "Divriği Dârüüşşifası'nın Osmanlı Dönemi'nde "Medrese-î Kebîr" Adıyla Eğitim Kurumu Olarak İşlevini Sürdüdüğüne Dair". *İSTEM*. Erişim 26 Ekim 2023. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260656>

Oral, Osman. "Dünyanın İlk Tıp Fakültesinin Yapılmasına Vesile Olan Gevher Nesibe Sultan", *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*. Erişim 23 Ağustos 2023. https://www.academia.edu/37626525/Dünyanın_İlk_Tıp_Fakültesinin_Yapılmasına_Vesile_Olan_GEVHER_NESİBE_SULTAN

Önge, Yılmaz. *Divriği Ulu Camii ve Dârüüşşifası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978.

Özkul-Kifayet. "Sivas Divriği Ulu Cami ve Dârüüşşifası Bezemeleri". *Uluslararası İdil- Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*. 2/3 (2020), 56-81.

Özturhan, Ahmet. "İlhanlı Hatunu ve Amasya Dârüüşşifası Bânisinin İsmi ve Hayatı Hakkında Yeni Değerlendirmeler İl-Düzmen Mi? İl-Düş Mu? Yıldız Mı? İltüzmiş Mi? İl-Düzmiş Mi? İldürmüş Mu?", *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Erişim 26 Ekim 2023. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarihastirmalari/issue/76521/1039103>

Peker, Ali Uzey. "Divriği Ulu Camisi ve Dârüüşşifası". *Tasarım Merkezi Dergisi*, 3(2007), 18-25.

Şemseddin Ahmet Eflâkî, Menâkıbu'l-'Ârifin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları nr. OE_Yz_0606.

Tekiner, Halil. "Gevher Nesibe Dârüüşşifası ve Selçuklularda Tıp". Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırma Merkezi I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum (Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce Bildirileri (27-30 Eylül 2010). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Terzioğlu, Arslan. "Bîmâristan." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Ekim 2023.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/Bîmâristân>

Turan, Ali. *Sivas Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifâsının İç Mekân-Cephe İlişkisi Bağlamında Kabartma Tasarımlarının Değerlendirilmesi*. Ankara: Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Yalçınkaya, Halife. "Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifâsı'nda restorasyon 2024'te tamamlanacak". Anadolu Ajansı (03.10.2022). <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/divrigi-ulu-cami-ve-darussifasinda-restorasyon-2024te-tamamlanacak/2701211>

Yetkin, Şerare. "Anadolu Selçuklularının Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklulardan Gelen Etkiler". *Sanat Tarihi Yıllığı / 2* (Ocak 1968): 36-48.

Görsel Kaynakları | Image Sources

Şekil 1: Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Gıyasiye Tıp Medresesi Planı. Kaynak:

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/356139>

Şekil 2: Gevher Nesibe Dârüşşifâ kapısı. Kaynak: <https://www.kayseri.bel.tr/kesfet-listeleme/gevher-nesibe-medresesi-turbesi-ve-cesmesi>

Şekil 3: Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı Planı. Kaynak:

<https://mimtar.files.wordpress.com/2014/10/divric49fi-ulu-cami-ve-darc3bcc59fifasc4b1-ali-uzay-peker.pdf>

Şekil 4: Sivas Divriği Dârüşşifâ Taç Kapısı. Kaynak: <https://seyahatdergisi.com/divrigi-ulu-camii-ve-darussifasi/>

Şekil 5: Amasya Dârüşşifâsı Planı. Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/amasya-darussifasi>

Şekil 6: Amasya Dârüşşifâsı Taç Kapısı. Kaynak:

https://www.archnet.org/sites/3611?media_content_id=127701

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic

Medical History Research

ISSN: 2822-4949

(Aralık / December 2023) 2/2

Patient Safety in The Era of Hammurabi: A Historical Analysis

Hammurabi Döneminde Hasta Güvenliği: Tarihsel Bir Analiz

FATMA SUSAM

Dr., İzmir Valiliği Ab ve Dış İlişkiler Bürosu, İzmir, Türkiye

Dr., Izmir Governorship EU and Foreign Relations Office, Izmir, Türkiye

ftmsusam@gmail.com

orcid.org/0009-0007-5389-2777

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 1 Kasım 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 31 Aralık 2023

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATIF/CITE AS

Susam, Fatma, "Patient Safety in The Era of Hammurabi: A Historical Analysis"
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2023) 2/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Patient Safety in The Era of Hammurabi: A Historical Analysis

Dr. Fatma SUSAM

Izmir Governorship EU and Foreign Relations Bureau

Abstract: This historical analysis delves into the concept of patient safety during the reign of Hammurabi, the sixth king of Babylon, from approximately 1792 to 1750 BCE, comparing it to various historical periods. Patient safety, a central element of modern healthcare, is explored in the context of Hammurabi's legacy, primarily his Code, one of the earliest known legal codes in human history. The legal provisions addressing medical practices within the Code reveal the paramount importance placed on preserving life and well-being in ancient Babylon, laying the groundwork for contemporary patient safety principles.

The study compares patient safety practices in Hammurabi's time to different historical eras, including Old Egypt, the era of Hippocrates, the Ottoman Empire, 19th-century Europe, and the present day, offering valuable insights into the evolution of medical care and ethical standards. Notably, Hammurabi's era demonstrated a nuanced approach to medical ethics, incorporating principles of proportional punishment for medical malpractice. The comparative analysis highlights the remarkable progress in patient safety and healthcare practices over time, underlining the enduring commitment to safeguarding patient well-being and the establishment of accountability for medical practitioners.

This comprehensive examination of patient safety practices across diverse historical periods underscores the significant advancements made in healthcare and patient care, ultimately reinforcing the importance of preserving and improving the well-being of individuals in need.

Keywords: Patient safety, Hammurabi, history, patient safety history

Introduction: Patient safety is a healthcare discipline that emphasizes safety in the provision of healthcare. It is a complex system that involves all aspects of healthcare delivery, including the design of healthcare systems, the processes and procedures used to provide care, the behaviors of healthcare workers, and the technologies and environments in which care is delivered. World Health Organization (WHO) defines patient safety as "the prevention of harm to patients and the reduction of risk of unnecessary harm associated with health care to an acceptable minimum" (1).

Considering the historical timeline of humanity, which extends back over eight millennia, it is noteworthy that the concept of patient safety has been a focal point for nearly half of this extensive duration (2). Arguably, one of the most intrinsic and fundamental human entitlements is the right to life. The preservation of life and the integrity of the human body have consistently emerged as preeminent concerns, persisting from antiquity to the contemporary era. These concerns have been buttressed by an array of multifaceted regulatory constructs (1, 2, 3).

The historical process of patient safety can be traced back to the ancient Greeks, who recognized the importance of preventing harm to patients. However, it was not until the late 19th and early 20th centuries that patient safety began to emerge as a distinct discipline. In the 1840s, Ignaz Semmelweis, a Hungarian physician, discovered that handwashing could help prevent the spread of disease (4). This was a breakthrough in patient safety, and it led to a significant reduction in the number of deaths from infections. In the early 1900s, the American College of Surgeons began to develop standards for surgical care (5). These standards were designed to improve patient safety by ensuring that surgeons were properly trained and that hospitals had adequate facilities and equipment.

In the 1960s, Avedis Donabedian, an American physician and quality improvement expert, developed a model for evaluating the quality of healthcare (6). This model, known as the Donabedian Model,

includes three components: structure, process, and outcome. Structure refers to the resources and systems that are in place to provide care. Process refers to the way that care is delivered. Outcome refers to the results of care. The Donabedian Model has been widely used to improve patient safety by identifying and addressing areas where care can be improved.

In the 1990s, there was a growing awareness of the magnitude of patient harm caused by medical errors. In 1999, the Institute of Medicine published a report titled "To Err is Human: Building a Safer Health System". This report estimated that 98,000 Americans die each year due to medical errors in hospitals. The report also highlighted the need for a systems approach to patient safety (7).

Hammurabi Era:

Hammurabi, a prominent figure in ancient Mesopotamia, reigned as the sixth king of Babylon from approximately 1792 to 1750 BCE (8). His rule marked a pivotal moment in the history of the region, and his enduring legacy is primarily associated with the creation of the Code of Hammurabi, one of the earliest known legal codes in human history. This legal codification, comprising 282 laws, offers valuable insights into the social, political, and cultural dynamics of his time (9).

Hammurabi's reign was characterized not only by his legal reforms but also by his contributions to Babylonian society, religion, and governance. Through a comprehensive analysis of the historical texts and inscriptions of his era, we can gain a deeper understanding of Hammurabi's significance and the remarkable period in which he lived.

The era of Hammurabi, who reigned over ancient Babylon from approximately 1792 to 1750 BCE, is often considered one of the most significant periods in the history of Mesopotamia. This analysis will delve into various aspects of Hammurabi's reign and the Babylonian society during his time, drawing references from historical texts and inscriptions (8, 9).

1. The Code of Hammurabi: Hammurabi is most renowned for the creation of the Code of Hammurabi, one of the earliest known legal codes in human history. This legal codification consisted of 282 laws that addressed various aspects of Babylonian society, such as property rights, family law, and criminal justice. These laws were inscribed on a stele, a large stone monument, and placed in a public location, likely for all to see, emphasizing the importance of law and order (8, 9, 10).

2. Social Hierarchy and Justice: During Hammurabi's rule, the Babylonian society was structured hierarchically. The laws within the Code of Hammurabi reflected this social structure, with different penalties for different classes of people. The code emphasized the idea of "an eye for an eye" and "a tooth for a tooth," which indicated the principle of proportional punishment. This system of justice aimed to maintain social order by ensuring that punishments matched the crimes committed (11).

3. Religion and the Role of the King: Religion played a significant role during Hammurabi's time, and the king was often seen as the intermediary between the people and the gods. References to the gods can be found in the prologue of the Code of Hammurabi, where Hammurabi speaks of divine inspiration. He asserts that the gods Anu, Enlil, and Marduk inspired him to create the code to ensure justice in the land (12).

4. Economic and Trade Activities: The reign of Hammurabi also witnessed a flourishing economy, with a focus on agriculture and trade. The Eshnunna and Larsa texts, contemporary documents, provide

insights into trade routes, economic transactions, and the use of standardized measures, attesting to the economic stability of the period (8, 10).

5. Architectural Achievements: Hammurabi is also credited with various architectural achievements. References to his constructions, such as city walls and temples, can be found in inscriptions, emphasizing the king's efforts to fortify and beautify the city of Babylon during his rule (10).

Analysis of Patient Safety Practices in The Era of Hammurabi

The legal framework known as the "Code of Hammurabi," prepared by the Babylonian King Hammurabi (c. 1728-1686 BCE), established a structured order in social, political, and religious life. Within these legal statutes, there were provisions about medical practices, specifically addressing the conduct of surgeons. Due to the sacred nature associated with the practice of medicine in that era, there were no sanctions imposed on the physicians of the time. However, rules were formulated to prevent the misuse of professional knowledge and to punish failures for surgeons, considered a non-medical occupation. The punitive method employed was known as the "lex talionis" or "an eye for an eye" principle. The relevant legal texts concerning surgeons are presented below (8, 9, 10, 13).

Articles 215-217: If a surgeon, belonging to the noble class, operates on a severely injured person using a bronze scalpel, saving their life, or opens the forehead or temple of the patient with a bronze scalpel for healing, the surgeon shall receive ten shekels of silver. If the operation is conducted on a middle-class patient, the surgeon shall receive five shekels, and if it is on a slave, two shekels of silver (8, 9, 10, 13).

Articles 218-220: If a surgeon, of the noble class, while treating one of the causes of the patient's death or while performing surgery on the eye region with a scalpel, blinds the patient, the surgeon's hands shall be cut off at the wrists. If the same operation is performed on a slave, and the slave dies, the surgeon shall provide the owner with a replacement slave, or if the slave's eye is blinded, the surgeon shall pay the owner an amount equivalent to half the slave's value (8, 9, 10, 13).

Articles 221-223: A surgeon, when mending a broken bone or healing blood vessels and muscles of a nobleman, shall receive five shekels of silver. When the same procedures are performed on a middle-class individual, the surgeon shall receive three shekels, and if on a slave, two shekels of silver from the owner (8, 9, 10, 13).

In the annals of history, one of the earliest recorded instances of patient safety regulations can be traced back to the Code of Hammurabi, which dates to approximately 1754 BC (8). During this era, patient safety was a paramount concern, reflecting the enduring human desire to safeguard life and bodily integrity. Hammurabi's Code, etched onto a prominent stele, offers us a window into the legal and ethical frameworks of the time (8, 9, 11).

Hammurabi, the sixth king of Babylon, recognized the importance of protecting life and health. His legal code, encompassing 282 distinct laws, included provisions that held individuals accountable for their actions, especially those of professionals such as physicians. These early regulations not only served as an acknowledgment of the value placed on human life but also laid the foundation for contemporary patient safety principles (14).

One prominent provision in Hammurabi's Code is Law 218, which states, "If a physician performs a major operation on a man with a bronze lancet and has saved the man's life, or has opened a man's eye-

socket and has saved the man's eye, he shall receive ten shekels of silver" (8, 9, 10, 14). However, the law also stipulated that if the patient were to die or lose their eye as a result of the procedure, the physician would have his hands cut off, highlighting the gravity of medical malpractice during that era (2, 8). Furthermore, Law 215 of the Code emphasizes the principle of reciprocity, suggesting that if a physician unintentionally harmed a patient through negligence or malpractice, he would be subjected to similar injury himself, which undoubtedly acted as a strong deterrent against medical errors (2, 8, 14).

These early legal provisions demonstrate that the concept of patient safety was deeply ingrained in the societal consciousness during Hammurabi's reign. They exemplify an understanding of the need to regulate medical practice and establish accountability in cases of adverse outcomes. The principles outlined in Hammurabi's Code remain an early testament to humanity's enduring commitment to preserving life and well-being (2, 13, 15).

Comparing Patient Safety Across Different Historical Periods with the Hammurabi Period

Exploring patient safety across various historical eras offers valuable insights into the evolution of medical practices and the care of individuals in need. Here, we compare the state of patient safety during the times of Hammurabi to Old Egypt, Hippocrates, Ottoman Empire, 19th-century Europe, and the present day.

1. Ancient Egypt vs. Hammurabi Era

Ancient Egypt developed as a civilisation in Northeast Africa, particularly in the lower reaches of the Nile River, in what is now the modern country of Egypt. This ancient society took shape around 3100 BC, marked by the pivotal moment of political union between Upper and Lower Egypt under the leadership of Menes, usually associated with Narmer. The historical journey of ancient Egypt unfolded through a series of enduring kingdoms interspersed with phases of instability, the so-called Intermediate Periods. Important periods include the Old Kingdom in the Early Bronze Age, the Middle Kingdom in the Middle Bronze Age, and the New Kingdom in the Late Bronze Age. In ancient Egyptian civilization, the role of physicians was subject to specific regulations, and their societal status was clearly defined, albeit evolving. Physicians enjoyed a reputable standing among the populace and developed specialization in treating particular maladies. Remarkably, in ancient Egypt, physicians exhibited a form of specialization akin to contemporary practices, and they were integrated into a structured caste system. Initially rooted in religious structures, this caste system eventually led to the autonomy of physicians (16). Notably, Herodotus remarked on this: "A physician treats only one disease, not more than one. For this reason, the number of physicians is many; separate physicians look after eye, head, tooth, abdominal pains, and internal diseases." Reflecting the era's emphasis on hygiene, ancient Egypt had comprehensive regulations governing matters such as the burial of the deceased, household cleanliness, dietary norms, and sexual relationships (13, 17).

During the same era as Hammurabi, the Old Kingdom of Egypt was characterized by a complex theocratic society. Medical practices in both Babylon and Egypt involved a combination of empirical observations and religious rituals. However, Old Egypt exhibited a stronger centralization of healthcare within the theocratic system, with physicians serving under the pharaoh's authority. The focus on healing in the Old Kingdom's society, driven by their beliefs in the afterlife, had similarities to Babylon but also featured distinct approaches to patient safety (16, 17).

2. Hippocrates vs. Hammurabi Era

The process of "scientificization" of Greek medicine, leading to contemporary clinical observations, commenced with Hippocrates, who is rightfully bestowed with the title "Father of Medicine." Hippocrates staunchly opposed medical hypotheses and cautioned against unwarranted experimentation. He regarded experiments based on unfounded assumptions as perilous, advocating for a foundation of structured medical practice. In his renowned assertion that "There is no disease, there is a patient," Hippocrates conveyed the notion that every ailment should be approached within its unique context, underpinning a systematic and holistic view of medicine (13).

Hippocrates advocates that the physician should examine the patient as a whole. Physicians should make as little medical intervention as possible and should not forget that they must help nature. At this point, the ethical obligation imposed on physicians by Hippocrates is a new concept derived from scientific data by the worldview of his time. The concept in question is the phrase "Primum non nocere" (first not harm), which is well known to physicians today. This saying and the concept it developed have been the basic ethical principle of the medical profession for centuries (13, 18).

The time of Hippocrates, in the 5th century BCE, marked a significant advancement in medicine compared to Hammurabi's era. Hammurabi's time saw the emergence of early medical knowledge and techniques, but Hippocrates introduced systematic and ethical standards for patient care. The Hippocratic Oath, emphasizing patient well-being and professional ethics, laid the foundation for modern medical ethics. In contrast, the Hammurabi Code primarily focused on punishments and compensation for medical practitioners (18).

3. Ottoman Empire vs. Hammurabi Era

In the context of the Ottoman Empire, the role of a physician exceeded the modern understanding of a medical practitioner who solely provides diagnoses and treatments. It signified "Vital Trust" for the Sultan and other prominent dignitaries, as their lives depended on their confidence in physicians, who were to safeguard their well-being (3, 13). Regulatory measures were implemented for pharmacists following an incident where a pharmacist's error resulted in the death of a patient (13).

An essential facet of Ottoman physicians' practice was the necessity of obtaining patient consent, a customary practice involving the signing of a "consent deed" prior to medical interventions, particularly in procedures entailing substantial risk. The consent document specified the diagnosis, the planned procedure, and the associated fees. Importantly, it contained clauses absolving the physician from legal action in cases of patient harm (3, 13).

During the reign of Hammurabi in ancient Babylon, around the 18th century BCE, healthcare practices were rudimentary. Medical knowledge was primarily based on observations and limited scientific understanding. In contrast, the Ottoman Empire, a vast multi-ethnic empire that reached its peak during the 16th and 17th centuries, featured more advanced healthcare systems. Physicians in the Ottoman Empire had access to written medical texts and could practice medicine with a certain degree of professionalization. Comparatively, the Ottoman Empire demonstrated a more organized and sophisticated approach to patient care than Hammurabi's time (3, 19, 20).

4. 19th Century Europe vs. Hammurabi Era

In the 19th century, wound infections posed significant challenges to surgery, and successful surgical procedures often ended unfavorably due to the high risk of wound infection. Semmelweis, while

working in a maternity clinic in Vienna, investigated the prevalence of puerperal fever and identified the link between student involvement in autopsy rooms and the transmission of infections. To mitigate the issue, he introduced a mandate requiring physicians and students entering the delivery room to disinfect their hands with 2% calcium chloride solution, resulting in a substantial reduction in mortality rates (4).

Joseph Lister in Glasgow embraced Pasteur's suggestions for combating microorganisms and adopted cleanliness protocols, paying careful attention to hospital ward cleanliness, instrument sterilization, and patient attire. Lister's application of carbolic acid to wounds and disinfection of instruments and operating theaters pioneered antiseptic practices. In 1867, his work was published in *Lancet* and widely accepted globally. Furthermore, the pursuit of asepsis led to the development of sterilization techniques to eliminate bacteria entirely from operating theaters (13).

Florence Nightingale, renowned for her efforts to enhance healthcare service quality, recommended the establishment of a standardized system for collecting and evaluating hospital statistics, using mortality and infection rates to improve hospital care in England in the late 19th century (21).

The 19th century in Europe witnessed profound advancements in healthcare and patient safety compared to Hammurabi's time. The era saw the development of modern hospitals, medical training, and the adoption of the scientific method in medicine. This period also marked the emergence of nursing as a profession and the introduction of antiseptic practices, which significantly improved patient safety. In Hammurabi's time, such systematic patient safety measures were virtually nonexistent (22).

5. 20th and 21st Centuries vs. Hammurabi Era

The emphasis on patient safety in the 21st century is underpinned by a robust foundation of evidence-based medicine. This approach integrates the best available scientific evidence with clinical expertise and patient values, ensuring that healthcare decisions and practices are rooted in sound research and proven outcomes. The widespread availability of Electronic Health Records (EHRs) and data analytics has facilitated evidence-based medicine, enabling healthcare providers to make more informed decisions about patient care (23, 24).

Moreover, modern healthcare facilities are equipped with cutting-edge diagnostic and therapeutic tools. Advanced medical imaging technologies, such as MRI and CT scans, have revolutionized diagnosis and treatment (25). Minimally invasive surgical techniques, robotic surgery, and precision medicine have become routine in many healthcare settings, allowing for more precise and less invasive interventions (25, 26).

Patient safety regulations and standards have also seen a dramatic transformation. Regulatory bodies such as the World Health Organization (WHO), the U.S. Food and Drug Administration (FDA), and the European Medicines Agency (EMA) have established stringent guidelines and protocols to ensure patient safety (27). In the United States, the Patient Safety and Quality Improvement Act of 2005 encourages healthcare organizations to report and learn from patient safety incidents (28).

The integration of technology has further reshaped patient safety, with electronic medication administration systems, barcoding, and patient identification technology considerably reducing medication errors and guaranteeing the precise administration of drugs (29).

In the 21st century, patient safety has become a paramount concern in healthcare systems globally. The era is characterized by rigorous standards, technological innovations, and the incorporation of evidence-based medicine. Modern healthcare facilities are equipped with advanced diagnostic and therapeutic tools, and stringent regulations are in place to ensure patient safety. This stands in stark contrast to Hammurabi's time, when patient care was less regulated, and medical knowledge was limited (9, 13, 23, 24, 29).

Conclusion: In conclusion, our exploration of patient safety through the annals of history, from the age of Hammurabi to the present day, offers a profound appreciation for the remarkable evolution of medical practices and the enduring commitment to preserving the well-being of those in need. The journey through time has illuminated the transformative progress that humanity has made in safeguarding patients, underlining the indispensable role of regulations and ethical standards in this endeavor.

Hammurabi's Code, etched onto stone and preserved across millennia, stands as a testament to the early recognition of the importance of regulating medical practice and establishing accountability for the outcomes of patient care. The provisions within the Code underscore the gravity of medical malpractice during that era and reflect an innate understanding of the need to protect patients from harm.

Comparing patient safety across various historical epochs has revealed the profound advancements achieved in the art of healing. From the rudimentary medical practices of Hammurabi's time to the advanced healthcare systems of the Ottoman Empire, the ethical standards set forth by Hippocrates, and the transformative advances of 19th-century Europe, the journey has been one of continual improvement.

In the 21st century, patient safety has become a paramount concern, marked by rigorous standards, advanced technologies, and evidence-based medicine. Modern healthcare systems are equipped with tools and regulations aimed at minimizing risks and preserving life. This contemporary approach to patient safety stands in stark contrast to the limited regulations and medical knowledge of Hammurabi's time.

As we reflect on this historical journey, it is evident that the commitment to patient safety has remained unwavering across the ages. The principles laid down by Hammurabi and the subsequent advancements in medical ethics, regulations, and technology have collectively shaped the landscape of patient care. We are left with a profound sense of gratitude for the progress that has been made, and a deep sense of responsibility to continue striving for the highest standards of patient safety in the present and the future.

Patient safety, as we have seen, is not merely a contemporary concern but a timeless commitment, a testament to the enduring value placed on human life and well-being. It is a commitment that transcends the bounds of time, a commitment that will continue to guide the path forward, ensuring that patients receive the safe and compassionate care they deserve.

References:

- "Prologue and Epilogue to the Code of Hammurabi". Open Educational Resource Primary Source Reader for World Civilizations, Minot State University. Available from: <https://oer.minotstateu.edu/projects/105SourceReader/prologue-and-epilogue-to-the-code-of-hammurabi.html>
- Agency for Healthcare Research and Quality (AHRQ). 2021. Medication Safety Program. Available from: <https://www.ahrq.gov/health-care-information/topics/topic-med-safety.html>
- Aydın, E. 2016. World and Turkish Medical History. Güneş Publishing House.
- Barmash, P. 2021. "Scribes and Statutes: The Laws of Hammurabi: At the Confluence of Royal and Scribal Traditions". Oxford Academic.
- Bilimoria, KY; Liu, Y; Paruch, JL; Zhou, L; Kmiecik, TE; Ko, CY; Cohen, ME. 2013. "Development and evaluation of the universal ACS NSQIP surgical risk calculator: a decision aid and informed consent tool for patients and surgeons". J Am Coll Surg. 217(5):833-42. p:1-3.
- Bulun, M. "Patient safety from Hammurabi to the present and future". Journal of Patient Safety. 2009. 1: p: 6.
- Donabedian, A. 1988. "The quality of care. How can it be assessed"? JAMA. 30;260(12):1743-8.
- Elgood, C. 1939. "The Papyrus Ebers. by B. Ebbell. The Greatest Egyptian Medical Document. 10½ × 7¼, pp. 135. London: Humphrey Milford". Journal of the Royal Asiatic Society. 71(1). p: 93-94.
- Frayne, Douglas R. 2008. Old Babylonian Period (2003-1595 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Old Babylonian Period (RIME 1). University of Toronto Press.
- Galen. 2006. Galen: On Diseases and Symptoms. I. Johnston, Ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harunoğulları, M. 2016. "Faith Tourism Potential in Kilis and Sacred Places". International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic. p:177-210.
- HealthIT.gov. 2022. Electronic Health Records. Available from: <https://www.healthit.gov/>
- Institute of Medicine (US) Committee on Quality of Health Care in America. 2000. "To Err is Human: Building a Safer Health System". Kohn LT, Corrigan JM, Donaldson MS, editors. Washington (DC): National Academies Press (US).
- Karimi H, Masoudi Alavi N. 2015. "Florence Nightingale: The Mother of Nursing. Nurs Midwifery Stud". 4(2): e29475.
- Murphey, R. 1992. Ottoman Medicine And Transculturalism From The Sixteenth Through The Eighteenth Century. Bulletin of the History of Medicine. 66(3). p:376-403.
- National Cancer Institute. 2023. Precision Medicine. Available from: <https://www.cancer.gov/about-cancer/treatment/types/precision-medicine>
- Nunn, JF. 1997. "Ancient Egyptian medicine". Trans Med Soc Lond. 113. p:57-68.
- Radiological Society of North America (RSNA). 2023. Radiology Information: For Patients. Available from: <https://www.radiologyinfo.org/en/>
- Sakhnini, M. 2021. "Eighteenth-Century European Medical Encounters with The Ottoman Levant". Turkish Journal of History. 73. p:77-101.
- Semmelweis, I. 1983. "The cause, concept, and prophylaxis of puerperal fever". English translation by Carter FC. Madison, WI: University of Wisconsin Press. Available from: <https://uwpress.wisc.edu/books/1729.htm>
- The Code of Hammurabi. "The Avalon Project". Yale Law School. Available from: <https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp>
- Tok, Ö. 2008. Patient- Relations Of Patient-Physician in The Ottoman Physician in The Ottoman. International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish. 3-4: p.789.
- Tulchinsky, TH; Varavikova, EA. 2014. "A History of Public Health". The New Public Health. p:1-42.
- U.S. Department of Health & Human Services. 2023. Patient Safety and Quality Improvement. Available from: <https://www.hhs.gov/hipaa/for-professionals/special-topics/patient-safety/index.html>
- U.S. Food and Drug Administration (FDA). 2023. Regulatory Information. Available from: <https://www.fda.gov/regulatory-information>

Van de Mieroop, Marc. 2001. "The Eastern Trade of the Babylonian Empire". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 44 (2). p:144-171.

Violato, C. 2013. "Doctor-patient relationships, laws, clinical guidelines, best practices, evidence-based medicine, medical errors and patient safety". *Can Med Educ J*. Mar 31;4(1). p:1-6.

Wagenŝonner, K. 2022. "The Middle East after the Fall of Ur: Isin and Larsa", in Karen Radner, Nadine Moeller, and D. T. Potts (eds). "The Oxford History of the Ancient Near East. Volume II: From the End of the Third Millennium BC to the Fall of Babylon". Oxford Academic.

World Health Organization (WHO). 2023. Patient Safety: Making Healthcare Safer. Available from: <https://www.who.int/campaigns/world-patient-safety-day/2021/patient-safety-report/en/>

World Health Organization. 2023. Patient safety. Available from: <https://www.who.int/patientsafety/en/>

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal
Of Islamic
Medical History Research
ISSN: 2822-4949
(Aralık / December 2023) 2/2**

Orta ve Yeni Çağda Şifalı Bitki Lojistiği
Herbal Logistics in the Middle and New Ages

AHMET FATİH TAHİROĞLU

Gaziantep Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü,
Doktora Öğrencisi, Gaziantep, Türkiye
Gaziantep University, Department of International Trade and
Logistics, PhD Student, Gaziantep, Turkey
aftahiroglu@gmail.com
orcid.org/ 0000-0002-1582-3187

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 07 Aralık 2023
Kabul Tarihi/Accepted: 31 Aralık 2023
Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATIF/CITE AS

Tahiroğlu, Ahmet Fatih “Orta ve Yeni Çağda Şifalı Bitki Lojistiği”
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2023) 2/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans
(CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via
plagiarism software.

Orta ve Yeni Çağda Şifalı Bitki Lojistiğı

Ahmet Fatih Tahiroğlu | 0000-0002-1582-3187 aftahiroglu@gmail.com

Gaziantep Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Doktora Öğrencisi

Öz

Şifa kaynağı olan veya olduğu düşünölen bitkiler insanoğlu tarafından binlerce yıldır üretilmekte ve tüketilmektedir. İnsanoğlu şifalı bitkiler hususundaki deneyimlerini nesilden nesile aktardığı gibi coğrafyadan coğrafyaya da aktarmıştır. Bu aktarım sayesinde şifalı bitkilerin nereden temin edileceğı ve nasıl kullanılacağı hususunda bir bilgi dağarcığı oluşmuş ve insanlığın istifadesine sunulmuştur. Şifalı bitkilerin üretildikleri yerden kullanıcılara ulaştırılması için geçmişten bu yana ticaret yolları kullanılmıştır. İnsanoğlu maruz kaldığı hastalıkların şifasını geçmişten bu yana genellikle bitkilerde aramıştır. Gerek geleneksel tıpta gerekse modern tıpta bitkiler şifa veren özellikleriyle şifa veren ellerin yardımcı olmuştur. Özellikle şifa kaynağı olmada diğerlerinden ön planda olan bazı bitkiler şifalı bitkiler olarak tanımlanmıştır. Şifalı bitkilerin şöhreti dünya coğrafyasında yaygınlaşmasına rağmen iklim ve toprak yapısı gibi sınırlayıcı faktörler bu bitkilerin her yerde yetiştirilmesine imkân vermemiştir. Bu durum, söz konusu bitkilerin ihtiyaç duyulduğu ama üretilmediğı noktalara ulaştırılması için ticaret yollarının kullanılmasını gerektirmiştir. Orta Çağın en önemli ticaret yolları olan İpek ve Baharat yolları şifalı bitki ticaretinde öne çıkarken coğrafi keşiflerin yapılması özellikle Yeni Çağda yeni kaynak noktalarının, yeni rotaların ve hatta yeni şifalı bitkilerin kazanılmasına olanak sağlamıştır. İhtiyaç duyulan şifalı bitkilerin doğru zamanda, doğru yerden temin edilerek kullanıcılara ulaştırılmasında lojistik açıdan karşılaşılan sorunlar zamanın deneyimli tacirleri, denizcileri ve kervan yöneticileri tarafından ustalıkla çözümlürken kazanılan deneyimler günümüz tıbbi lojistik kavramının evrensel gerçekliklerine de taban oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şifalı Bitki, Tıbbi Bitki, Orta Çağ, Yeni Çağ, Tıbbi Lojistik

Herbal Logistics in The Middle and New Ages

Ahmet Fatih Tahiroğlu | 0000-0002-1582-3187 aftahiroğlu@gmail.com

Gaziantep University, International Trade and Logistics Department, PhD Student

Abstract

Plants that are or are thought to be a source of healing have been produced and consumed by human beings for thousands of years. Human beings have transferred their experiences about medicinal plants from generation to generation, as well as from geography to geography. Thanks to this transfer, a body of knowledge about where to obtain medicinal plants and how to use them has been created and made available to humanity. Trade routes have been used since the past to deliver medicinal plants from where they are produced to users. Since the past, human beings have generally sought cures for the diseases they suffer from in plants. In both traditional and modern medicine, plants have helped the healing hands with their healing properties. Some plants, which are particularly prominent in being a source of healing, have been defined as medicinal plants. Although the fame of medicinal plants has become widespread throughout the world, limiting factors such as climate and soil structure have not allowed these plants to be grown everywhere. This situation required the use of trade routes to deliver these plants to the points where they were needed but could not be produced. While the Silk and Spice routes, which were the most important trade routes of the Middle Ages, came to the fore in the medicinal plant trade, geographical discoveries made it possible to gain new resource points, new routes and even new medicinal plants, especially in the New Age. While the logistical problems encountered in obtaining the needed medicinal plants from the right place at the right time and delivering them to the users were expertly solved by the experienced merchants, sailors and caravan managers of the time, the experiences gained also form the basis for the universal realities of today's medical logistics concept.

Keywords: Herbals, Medicinal Plant, Middle Ages, New Age, Medical Logistics

Giriş

Şifalı bitkilere olan talep geçmişten bugüne kadar sürekli olarak artmıştır. Bunun sebeplerinden belki de en önemlisi şifalı bitkilerin yapay ürünlere nazaran çok daha az yan etkisi olmasıdır. Bu bağlamda şifalı bitkiler güvenli ürünler olarak da kabul edilmektedir.¹ Bu çalışmada Orta ve Yeni Çağ dönemi özelinde; şifalı bitkilerin neler olduğu, şifalı bitkilerin hangi coğrafyalarda nasıl üretildiği, şifalı bitkilerin depolama ve taşıma koşulları ile şifalı bitkilerin ticaret yolları incelenerek şifalı bitki lojistiğinin tarihsel gelişiminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Şifalı Bitki Kavramı

Şifalı bitki ve tıbbi bitki kavramları literatürde çoğu kez benzer anlamlarda kullanılmıştır. Şifalı bitki, tıbbi bitki ya da aromatik bitkilerin tam olarak bir tanımı bulunmamaktadır.² Şifa kelimesi Türk Dil Kurumu'na göre ruhsal veya bedensel bir hastalıktan kurtulma olarak ifade edilirken tıp kelimesi hastalıkların oluşmasını engellemek, ortadan kalkmasına vesile olmak ya da hafifletmek için gösterilen çabaların bütünü olarak ifade edilmiştir.³ Bu bağlamda "tıbbi" kavramı "şifalı" kavramına nazaran daha geniş olarak algılanmıştır. Şifalı bitki kavramı kaynatma kurutma gibi basit işlemler dışında işleme tabii olmadığı halde şifa kaynağı olan bitkiler için kullanılırken tıbbi bitki kavramı ise, şifalı bitki kavramını kapsayacak şekilde işlemler sonrasında şifa kaynağı olan haşhaş ya da fermente edilebilir bitkileri de kapsayacak şekilde geniş tutulmuştur. Bununla birlikte şifalı bitki kavramı daha çok geleneksel tıp uygulamaları için kullanılırken tıbbi bitki kavramı modern tıp uygulamaları için kullanılmıştır. Bu çalışmada Orta ve Yeni Çağ dönemi inceleneceğinden şifalı bitki kavramı üzerinden inceleme yapılmıştır.

---

¹ Mükremin Temel, A. Bircan Tınmaz, Mustafa Öztürk, & Orhan Gündüz, "Dünyada ve Türkiye'de Tıbbi-Aromatik Bitkilerin Üretimi ve Ticareti". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*: 21 (2018), 199.

² Emine Faydaoğlu, Metin Saip Sürücüoğlu, "Geçmişten Günümüze Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Kullanılması ve Ekonomik Önemi". *Kastamonu University Journal of Forestry Faculty*: 11 (2011), 54.

³ Türk Dil Kurumu (TDK), Sözlük, Erişim: 20 Ağustos 2023, www.sozluk.gov.tr.

Orta ve Yeni Çağda Tıp

Birçok arkeolojik kazı tıp tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu gösterir deliller sunmuştur. Şifa için kullanılan aletler binlerce yıl öncesinde insanoğlunun bitkileri şifa için kullandığına işaret etmektedir. Eski Çin, Hint, Roma ve Yunan medeniyetlerinin tıp alanındaki deneyimleri ile İslam medeniyetinin tıbbi deneyimleri ticaret yolları üzerindeki coğrafyalarda bir araya gelmiş ve tıbbi bir inkişafa sebebiyet vermiştir. Bu buluşma Orta Çağda genellikle Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkmış olup Kuzey Asya, Avrupa ve Afrika içleri şifalı bitkilerin kullanımından mahrum kalmıştır.

Peygamberimiz Hz. Muhammed gerek yaşantısı gerekse söylemleri ile İslam'ın tıbbı verdiği değeri ortaya koymuştur. Temizliğe ve sağlığa verilen önem imanla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda farklı medeniyetlerin tıp deneyimlerinin İslam coğrafyasında harmanlanarak gelişmesi sadece ticaret yollarında olmasıyla değil, İslam'ın tıbbı bakış açısıyla da izah edilebilir. Bu bağlamda Orta Çağda İslam coğrafyasında tıp alanındaki gelişmeler inanç ve lojistik ekseninde hız kazanmıştır. İslam coğrafyasındaki ilk hastane Muaviye döneminde 679 yılında Şam Emevî Cami'nin bitişiğinde olduğu bilinmektedir.⁴ Ancak, çağın şartlarında tam teşekküllü ilk hastane 707 yılında Kahire'de kurulmuştur.⁵ Birçok ameliyatın yapıldığı bu hastaneler hızla yaygınlaşmış ve Orta Çağda tıbbın merkezi Ortadoğu haline gelmiştir. O dönemde yaşayan Avrupalı seyyahlar tıp alanındaki birçok yeniliği İslam ülkelerinde gördüklerini notlarında belirtmişlerdir.⁶

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla başlayan Orta Çağda Avrupa kavimler göçünün de etkisiyle ağır bir buhranın içine girmiştir. Zaten gelişmemiş düzeyde olan tıbbi yetenekler yaşanan göçler ve buhranın etkisiyle büsbütün yetersiz kalmıştır. Bu dönemde yaşanan veba salgınları karşısında yaşanan çaresizlik Avrupa'nın temizlik ve tıp konusunda Doğu toplumlarına nazaran dezavantajlı konumunu ortaya koymuştur. İslam'ın aksine kilisenin bilime karşı olan duruşu tıbbın gelişmesini engellediği gibi tuvalet gibi basit temizlik anlayışlarının dahi olmaması salgınlara sebep olmuştur. Şifa denilen şeyin bitkilerden ya da tıp eliyle elde edilen bir kavram

⁴ el-Kalkaşandi, A. *Subhu'l aşî fi sınaatü'l-inşa (Thk, Y. El-Tavil) (1.Cilt)*. Darü'l Fikir Yayınları, 112.

⁵ Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* :30 (2013), 9.

⁶ Abdulhalik Bakır, "Geç Orta Çağ Avrupa'sında Tıp ve Tababet". *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*: 1 (2018), 114.

olduğu düşüncesine karşı olan kilise, şifanın ancak kilise ve din adamları eliyle dağıtılabileceği görüşünü benimsemişti. Şifa verme ayrıcalığının tek istisnası olarak, kralların dokunduğu kişilerin iyileştigiğine inanılmaktaydı.

Orta Çağın sonlarından itibaren Osmanlıda tababet hızla gelişmiş ve şifalı bitkiler üzerine çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri de Yeni Çağın sonlarında Fakir Ahmed Şeyhzade tarafından yazılan Tabibname isimli eseridir. Bu eserde şifalı bitkilerin ve sağladığı faydalar tek tek sıralanmıştır.⁷

Coğrafi keşifler ve ticaret yollarının gelişmesiyle Orta Çağ karanlığındaki Avrupa'da tıbbi alanda da gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. İslam bilim adamlarının eserlerinin Avrupa'da tercüme edilmesiyle birlikte kullanılan tıbbi teknikler şifanın kilise eliyle dağıtılan bir kavram olmadığını ortaya koymuştur. Bu süreçte Rönesans hareketleriyle birlikte modern tıp uygulamaları Avrupa'da da görülmeye başlanmıştır.

Başlıca Şifalı Bitkiler ve Üretim Yerleri

Zencefil şifalı bitki denince ilk akla gelen bitkilerdendir. Çok eskilerden beri bağışıklık sistemi üzerine olumlu etkileri olduğu bilinmektedir. Ana vatanı Güney Asya'dır. Zerdeçal da tıpkı zencefil gibi Güney Asya'da yetişmektedir. Zencefille benzer özelliklere sahip görünse de geleneksel tıp uygulamalarında birbirlerini tamamlar özellikte kullanılmaktadır. Aromatik bir bitki olan ıhlamur dünyanın birçok bölgesinde yetiştiğinden ticaret yollarında ıhlamur yüküne pek rastlanılmaz. Özellikle üst solunum yolu enfeksiyonlarında etkili olan adaçayı ise Akdeniz kıyılarında ve Akdeniz iklimi görülen diğer bölgelerde yetiştirilebilmektedir. Sıcak ve kurak iklimlerde yetiştirilebilen çörek otunun fayda yelpazesi oldukça geniştir. Diğer bir şifalı bitki olan hünnabın yetiştirilme koşulları çörek otuna benzemektedir. Rezene bitkisi de bir Akdeniz bitkisidir. Tarçının anavatanı da diğer türdeş baharatlara benzer şekilde Güney Asya'dır. Çay ve kahve de Güney ve Uzak Asya'dan temin edilen ve şifa için kullanılan bitkisel ürünlerdir. Ancak kahve ve çayın Avrupa'ya ulaşması çok geç olmuştur. Örneğin kahvenin Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaşması 16. Yüzyılda olmuştur.⁸

⁷ Ahsen Ayan, & Hacı Ömer Karpuz, "Eski Bir Tıp El Yazması "Tabibnâme"de Bitki Adları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*; 69 (2020), 10-29.

⁸ Nadir Karakuş, "Kahve Üzerine Bir Deneme". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Dergisi*:6 (2022), 110.

Kahvenin, çayın ve birçok bitkinin olduğu gibi şifa özelliği olan birçok çiçeğin de anavatanı Orta Asya'dır. Örneğin idrar sökücü ve psikolojik terapi özellikleri bilinen lalenin Orta Asya'dan Anadolu'ya ulaşması 16. yüzyılda olmuştur.⁹

Bazı bitkiler ise Orta ve Yeni Çağ'da önemli yere sahip iken 18. ve 19. yüzyıldan sonra önemini yitirmeye başlamıştır. Bu bitkilere örnek olarak balsam, kafur ve öd ağacı sayılabilir. Bu bitkiler, misk ve anber gibi günümüzde önemini koruyan şifalı bitkilerle birlikte Uzak Asya'dan getirilirdi.¹⁰

Orta Çağın önemli eczacılarından Romalı Dioskorides (öl. MS. 90) Anadolu'da daha sonra Kitabü'l-Haşayiş olarak Arapça 'ya tercüme edilen Materia Medica adlı beş ciltten oluşan eserinin dört cildinde şifalı bitkilerden elde edilen ilaçları anlatmaktadır.¹¹ Yeni Çağın en önemli seyyahlarından Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde özellikle bahar mevsiminde gül, yasemin, lale, şakayık, nergis ve sümbül gibi bazı çiçeklerin kaynatılarak bazılarının kokusundan bazılarının ise demlenip içilmesiyle hastaların şifa bulduğu belirtilmiştir.¹²

Şifalı bitkilerin sayısını yüzlerle ifade etmek mümkündür. Bu bitkilerin üretim yerleri dünya geneline yayılmıştır. Ancak özellikle zencefil, zerdeçal ve tarçın gibi bitkilerin geleneksel tıp alanındaki başarısı ve şöhreti onları üretildikleri yegâne yer olan Güney Asya'dan diğer pazarlara, özellikle de Akdeniz pazarlarına taşımıştır.

Şifalı Bitkilerin Ticaret Yolları ve Lojistik Merkezleri

Orta ve Yeni Çağda karadan olan ana ticaret yolları, Baharat Yolu, Kral Yolu ve İpek Yoludur. Deniz yolu olarak ise Hint Okyanusu ve İran deniz Yolu, Akdeniz ticaret Yolu, Kuzey Denizi denizyolları ve Karadeniz deniz yolları sayılabilir.¹³ Orta ve Yeni Çağda henüz Süveyş Kanalının açılmamış olması

⁹ Rumeysa Karakaş Tahiroğlu, "Osmanlıda Lale Kültürü". *Academia*, (2005), Erişim Tarihi: 20 Ekim 2023.

¹⁰ İstahri. Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Ülkelerin Yolları) (Ağarı, M. Terc.). *İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları* (2020), 19.

¹¹ Diskoridies, Materi Medica (Kitab-ul Haşayiş). *Ankara Nobel Tıp Kitabevleri Yayınları*, (2019), 82

¹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Kahraman,S.A; Dağlı,Y., (İstanbul, C.1, Kitap 1, Yapı Kredi Yayınları) (2011), 60.

¹³ Mustafa Yıldırım, "OrtaÇağ'da Ticaret (Yollar, Şehirler ve Ürünler) Hakkında Bir Değerlendirme (Bizans-Avrupa-İslam Dünyası)". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*; 7 (2022), 193.

tüm zorluklarına rağmen kara yollarının özellikle de Baharat Yolunun cazibesini korumasına sebep olmuştur. Önceleri İran körfezinden Basra Limanına ya da Yemen'deki limanlara yüklerini boşaltan yük gemileri Ümit burnunun keşfedilmesi ile Afrika'yı baştan sona dolanmak zorunda kalarak aylarca süren bir yolculuk zorunda kalmışlardır. Uzun süren bu yolculuklar güvenlik açısından da büyük risk taşımaktaydı. Bu dönemde özellikle Afrika kıyılarında ve hatta Akdeniz içlerinde korsanlık önemli bir denizcilik problemi haline gelmiştir. Bu sebeple Orta ve Yeni Çağda Yemen ve Basra limanlarını hakimiyetinde tutan Osmanlı Devleti İpek ve Baharat Yollarına hâkim olmakla birlikte Ümit burnunu dolanmak istemeyen gemilerin yüklerini bu limanlara boşaltmasıyla önemli deniz ticaret yollarını da kontrol eder hale gelmiştir. Bu dönemde Akdeniz'in de büyük ölçüde Osmanlı hakimiyetinde olması Akdeniz ticaret yollarının da Osmanlı denetiminde olmasını sağlamıştır.

Şifalı bitkilerin nereden temin edildiğini inceleyen zamanının kaynaklarından biri el-Ya'kübî'nin Kitâbü'l-Büldân adlı kitabıdır.¹⁴ Bu kitapta el-Yakubi şifalı bitkilerin genellikle Çin'den ve Hindistan'dan geldiği belirtmektedir. Benzer şekilde Orta Çağdaki ticaret yollarını inceleyen Willem Heyd da Çin'den şifa için sarısabır ağacı, misk, Çin biberi, kakula, havlucan, tarçın ve karanfil gibi bitkilerin getirildiğini belirtmektedir.

Baharat Yolu'nun ve İpek Yolu'nun başlangıç noktası Çin'dir. Ancak İpek Yolu kara Yolundan oluşan bir ticaret yolu iken Baharat Yolu'nun deniz taşımacılığı da içeren bir ticaret yolu olması bu iki ticaret Yolunun başlangıç noktasını Çin'de ayırır. Mes'udi İpek Yolu'nun başlangıcı olarak Yansu'yı Baharat Yolu'nun başlangıcı olarak ise bir liman şehri olan Hanfu şehrini belirtmiştir.¹⁵

Özellikle İpek Yolu şifalı bitkilerin bir noktadan diğer noktaya ulaştırıldığı bir ticaret Yolu olmaktan ziyade şifalı bitkilerin de dahil olduğu ticaret mallarının dahil olduğu bir ticari güzergahtır. Örneğin bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Sağaniyan'da üretilen safran bitkisi kurutulup toz haline getirildikten sonra Baharat Yolu aracılığı ile Anadolu'ya kadar ulaştırılmaktaydı. İbni Batuta eserinde Göynük'te Sağaniyan'dan gelen

¹⁴ el-Ya'kübî., *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*. Çev. Ağarı M., (İstanbul, Ayışığı Kitapları Yayınları, 2002), 164.

¹⁵ Mes'ûdî. *Murûc Ez-Zeheb (altın bozkırlar)*. Çev. Batur, D. A. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 80.

safran tozunun satıldığını belirtmiştir.¹⁶ Batıya doğru ilerleyen Baharat Yolu için en önemli merkezlerin Bağdat, Şam, Halep ve İstanbul olduğu ifade edilmektedir. Esasen yüzyıllar boyunca bu tarihi yolun güzergahlarında doğu-batı doğrultusunu değiştirecek derecede olmasa bile yerel değişiklikler olmuş ve birçok şehir zaman zaman İpek Yolu'na dahil olmuştur.¹⁷ Orta ve Yeni Çağ'da şifalı bitkiler olarak tanımlanan başta Baharat olmak üzere bitkisel ürünlerin iki ana yol ile Uzak ve Güney Asya'dan Akdeniz Havzasına ve Avrupa'ya taşındığı görülmüştür. Baharat ve İpek Yollarının kesişim noktası Bağdat'tır. Yemen ve Basra limanlarından getirilen mallar da Bağdat'ta depolanmaktadır. Bu sebeplerle yerel ve Avrupalı tacirler açısından Bağdat tam bir ticaret merkezi haline getirilmiştir.

Gemilerle ve kervanlarla doğudan batıya doğru sadece şifalı bitkiler değil, aynı zamanda doğunun bu husustaki kadim deneyimleriydi de. Batı dünyası bu sayede geleneksel tıp uygulamalarında şifalı bitkileri kullanmaya başlamış ve modern tıp uygulamalarında bu bitkilerden faydalanılmasının da önünü açmıştır.

Şifalı Bitkilerin Lojistik Koşulları

Lojistik bilimi bir malın ya da hizmetin ihtiyaç duyulduğu yere doğru zamanda, doğru miktarda ve doğru şekilde ulaştırılmasına kadar malın üretim yerinden son kullanılacağı yere olan kadar tüm süreci incelemektedir. Lojistik sürece konu ihtiyaç maddesinin özelliklerini koruyarak son kullanıcıya ulaştırılabilmesi için paketleme, taşıma, stoklama ve dağıtım süreçlerinde bir takım koruma yöntemleri geliştirilmiştir. Soğuk lojistik uygulamaları bu yöntemlerden biri olarak gösterilebilir. Ancak Orta ve Yeni Çağ'da 21. Yüzyılda kullanılan bu koruma yöntemlerinden birçoğu teknik olarak mümkün değildi ve bilinmiyordu. Bu dönemlerde ön ve uzak Asya'da üretilen çay ve baharat gibi birçok ürünün kurutulduktan sonra taşındığı bilinmektedir. Ancak kurutulmuş olsa da ürünlerin Baharat Yolu'nda deniz etkisinden İpek Yolunda ise hava şartlarından korunması büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Genellikle zeytinyağı gibi sıvıları taşımak için kullanılan amforalar kuru baharatlar için de kullanılmaktaydı.¹⁸

¹⁶ İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. (C. 1), Çev. Aykut, A. S., (İstanbul: YK Yayınları, 2000), 63.

¹⁷ Özkan Karaca, "Tarihin İz Dokunduğu ve Ses Verdiği Güzergâh İpek Yolu". *Tarih Araştırmaları Dergisi*; 41 (2022), 155.

¹⁸ Ahmet İhsan Aytek, Hatice Asena, Kızırlansanoğlu. "Elaiussa Sebaste Üretimi Geç Roma Amforalarının Geleneksel Tipoloji ve Geometrik Morfometrik Analizlerle Değerlendirilmesi".

Baharat Yolu için limanlar, İpek Yolu için ise kervansaraylar önemli duraklar olmanın yanı sıra ticaretin de yapıldığı merkezler haline gelmiştir. Şifalı bitki ticareti yapan tacirler baharatlar başta olmak üzere şifalı bitkileri bu ticaret merkezlerinden temin ettikten sonra kendi depolarında stoklamaktaydı. Bu bağlamda stoklama işlemlerinin perakende düzeyinde olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Bugün tıp lojistiği başta soğuk lojistik uygulamaları olmak üzere en ileri teknolojik imkanlar kullanılarak yapılmaktadır. Hava, deniz ve kara yolları gelişen teknoloji ile taşıma işlemlerine sürat kazandırmıştır. Orta ve Yeni Çağda bugüne nazaran kısıtlı lojistik imkanlar çerçevesinde şifalı bitkilere erişim mümkündür. Baharat ve İpek Yolları bu imkanları sunan en önemli ticaret yollarıydılar. Bu bağlamda en önemli lojistik imkanları iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi kervanlar, ikincisi ise denizyolu taşımacılığıdır. Özellikle Asya Kitasının doğu ve güneyinden Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Akdeniz havzasına yapılan şifalı bitki ticareti şifalı bitki lojistiğinin Orta ve Yeni Çağ'da kalbi olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Ayan, Ahsen & Karpuz, Hacı Ömer. "Eski Bir Tıp El Yazması "Tabibnâme"de Bitki Adları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*; 69, (2020), 7-34.
- Aytek, Ahmet İhsan- Kızılarlıanoğlu, Hatice Asena. "Elaiussa Sebaste Üretimi Geç Roma Amforalarının Geleneksel Tipoloji ve Geometrik Morfometrik Analizlerle Değerlendirilmesi", *Masrop E-Dergi* 12/2 (2018), 16-44.
- Bakır, Abdulhalik. "Geç Orta Çağ Avrupa'sında Tıp ve Tababet". *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*: 1 (2018), 101-118.
- Bakkal, Ali. "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 30, (2013), 9-43.
- Diskoridies, "Materia Medica (Kitab-ul Haşayiş)", *Ankara Nobel Tıp Kitabeeleri Yayınları*, (2019).

- el-Kalkaşandi A. *Subhu'l aşî fi sinaatü'l-inşa* (Thk, Y. El-Tavil) (1.Cilt). Darü'l Fikir Yayınları, 112.
- el-Ya'kübî. *Kitâbü'l-Büldân* (Ülkeler Kitabı). Çev. Ağarı M., İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, (2002).
- Evliya Çelebi. *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*. Kahraman,S.A; Dağlı,Y., (İstanbul, C.1, Kitap 1, Yapı Kredi Yayınları (2011).
- Faydaoğlu, Emine- Sürücüoğlu, Metin Saip. "Geçmişten Günümüze Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Kullanılması ve Ekonomik Önemi". *Kastamonu University Journal of Forestry Faculty*: 11 (2011), 52-67.
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (C. 1), Çev. Aykut, A. S., İstanbul: YK Yayınları, (2000).
- İstahrî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Ülkelerin Yolları). Tercüme: M. Ağarlı. *İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları*, (2020).
- Karaca, Özkan. "Tarihin İz Dokunduğu ve Ses Verdiği Güzergâh İpek Yolu". *Tarih Araştırmaları Dergisi*; 41 (2022), 154-173.
- Karakaş Tahiroğlu, Rumeysa. "Osmanlıda Lale Kültürü". *Academia* (2005), *Erişim Tarihi*: 20 Ekim 2023.
- Karakuş, Nadir. "Kahve Üzerine Bir Deneme". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 6 (2022), 109-126.
- Mes'ûdî. *Murûc Ez-Zeheb* (altın bozkırlar). Çev.Batur, D. A., İstanbul: Selenge Yayınları, (2004).
- Temel, Mükremin, Tınmaz Bircan, Öztürk, Mustafa, & Gündüz, Orhan. "Dünyada ve Türkiye'de Tıbbi-Aromatik Bitkilerin Üretimi ve Ticareti". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*: 21 (2018), 198-214.
- Türk Dil Kurumu (TDK), Sözlük, Erişim: 20 Ağustos 2023, www.sozluk.gov.tr.
- Yıldırım, Mustafa. "Orta Çağ'da Ticaret (Yollar, Şehirler ve Ürünler) Hakkında Bir Değerlendirme (Bizans-Avrupa-İslam Dünyası)". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*; 7 (2022), 192-201.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

ISSN: 2822-4949

(Aralık / December 2023) 2/2

Psikolojik Etmenler ve Öfkenin Fıkhî Hükümlere Etkisi / Abdurrahman Caner
Psychological Factors and the Effect of Anger on Fiqh Rulings / Abdurrahman Caner

(İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023, 111 Sayfa)

(ISBN: 978-605-351-669-9)

ZÜBEYİR ASLAN

Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Fıkıh Anabilim Dalı, Kırşehir, Türkiye

Dr., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences,
Department of Fiqh

zubeyir.aslan@ahievran.edu.tr

orcid.org/0000-0002-4834-8749

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi/Received: 25 Aralık 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 31 Aralık 2023

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATIF/CITE AS

Aslan, Zübeyir, "Psikolojik Etmenler ve Öfkenin Fıkhî Hükümlere Etkisi" Darüşşifa İslam Tıp
Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/December, 2023) 2/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism softwar

Psikolojik Etmenler ve Öfkenin Fıkhî Hükümlere Etkisi

Öz

Bir beşer olan insan Yüce Allah tarafından en güzel şekilde yaratılmıştır. Nitekim insan fiziksel bazı unsurlarla birlikte, onu diğer canlılardan ayıran, insan formuna sokan birtakım duygu ve güdülerle donatılmıştır. Bu bağlamda insanı diğer canlılardan ayıran, onun akıl sahibi bir varlık olmasıdır. Akıl ve düşünme yetisi gibi üstün meziyetlerle yaratılması, insanın daha ağır bazı sorumlulukları yüklenmesini gerektirmiştir. Bu sorumluluklardan bir kısmı insanın bazı zihinsel hallerinden müteşekkildir. Nitekim öfke gibi birtakım güdüler psikolojik olup, insanın çeşitli tasarruflarına etki etmektedir. *Abdurrahman Caner*'in kaleme aldığı "*Psikolojik Etmenler ve Öfkenin Fıkhî Hükümlere Etkisi*" isimli kitap çalışması, öfkenin insanın ibadet ve muamelat gibi birtakım alışverişlerine etki edebileceğini merkeze alan bir inceleme/araştırma niteliğini taşımaktadır. İslam hukukunda öfkenin etki alanı oldukça fazladır. Bu itibarla öfke ve öfke neticesinde ortaya çıkan çeşitli fıkhi problemler ile çözüm yolları, halen güncelliğini koruyan bir argüman olarak karşımızda durmaktadır. Yazar bu çalışmada öfke kavramı, öfkeyi meydana getiren sebepler ile öfkenin ibadet ve muamelata etkisinin fıkhi değerlendirmesini ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman Caner, Psikolojik Etmenler, Fıkıh, Fıkıhta Öfke, İlâ, Zihâr,

Psychological Factors and the Effect of Anger on Fiqh Rulings

Abstract: Human beings, intricately designed by Allah Almighty, possess a unique blend of physical elements and emotions that distinguish them from other living beings, manifesting in their distinct human nature. Central to this distinctiveness is their rationality, endowed with superior virtues such as intellect and the capacity to think, imposing significant responsibilities upon them. These responsibilities are intertwined with various mental states, including psychological factors such as anger, which can significantly impact human actions. This research delves into the exploration conducted by Abdurrahman Caner in his book "Psychological Factors and the Effect of Anger on Fiqh Rulings," focusing on how anger can influence human transactions and acts of worship. The scope of anger's impact within Islamic law is extensive, leading to ongoing discussions on jurisprudential issues and solutions that arise from the effects of anger. This study specifically examines the concept, causes, and jurisprudential implications of anger on matters such as transactions and acts of worship.

Keywords: Abdurrahman Caner, Psychological Factors, Anger in Fiqh, Ilaa, Zihhaar

"Psikolojik Etmenler ve Öfkenin Fıkhî Hükümlere Etkisi" isimli kitap çalışması Giriş ve İki Bölümden müteşekkildir.

Yazar Giriş Bölümünde insanın Allah'a muhatap olup varlıkların en şerefli ve değerli olarak yaratıldığını, fakat onun fıtratına derç edilen bazı hususiyetler sebebiyle sorumluluklarını yerine getirmekte zorlanabildiğini, nitekim sevinç, üzüntü, vesvese, depresyon, açlık, susuzluk, uyuma isteği, şehvet, öfke gibi bazı duygular sebebiyle çevresinde olup biten her şeye karşı olumlu ya da olumsuz tepkiler verdiğini dile getirmektedir. Keza insanın; mezkûr iç saikler sebebiyle bir kısım mesuliyetlerini yerine getirmekte gevşek davranabildiği gibi birtakım çevresel faktörler nedeniyle de vazifelerini ihmal edebildiği hususu üzerinde durmaktadır.

Yazar Birinci Bölümde, psikolojik etmenleri işleyerek, bu kavramın kapsamını geniş bir açıdan ele almaktadır. Nitekim insanın, psikolojik ve fizyolojik duyulardan teşekkül eden bir varlık olduğunu vurguladıktan sonra, öfke, açlık, susuzluk, korku, ikrah (zorlama), üzüntü ve hayâ gibi psikolojik etmenlerin kişiyi bir bütün olarak etkileyebildiğini ifade etmektedir.

Yazar, aşırı vesveseye maruz kalan kişilerin şer'i hükümlerden tam olarak muaf tutulmayacaklarını, zira bunların akıl ve iradelerinin baskı altında olsa da tamamen devre dışı olmadığını, ancak aşırı vesvese halinin bir baskı unsuru olması hasebiyle hafifletici sebep olarak değerlendirileceğini ifade etmektedir. Nitekim yazar, aşırı vesveseye kapılan kişilerin bedeni ibadetlerinde birtakım kolaylıklar sağlansa da mali ibadetlerinin bundan etkilenmediğini beyan etmektedir. Yazar, karamsarlık hastalığına yakalanan kişilerde bu durumun süreklilik arz ettiğini, keza zihni, fiziki ve ruhi aktivitelerden haz alamadıklarının uzmanınca tespit edildiğini, bu sebeple şiddetli üzüntü ve karamsarlık yaşayan kişilerin, şer'i hükümlere muhatap olma bakımından akli melekesini tamamen yitiren kişiler gibi değerlendirilmeyeceğini, fakat aşırı depresif bozukluk hallerinde kişinin kendine hâkim olamayarak şer'i bakımdan bazı mahzurlu fiilleri ortaya koyması halinde bunun normal sağlıklı insanın davranışı gibi değerlendirilmeyeceğini vurgular.

Yazara göre güdülerin, sonradan kazanılan güdüler ile acıkma-susama-uyuma isteği-korku-üzüntü gibi iradesiz olarak ortaya çıkan ve bütün insanlarda var olan ortak güdüler şeklinde ikiye ayrıldığını vurguladıktan sonra, fikhî açıdan meseleye bakıldığında ise açlık ve susuzluğun fitrî birer güdü olup, bu güdülere yönelik ihtiyacın karşılanması gerektiğinin prensipte kabul edildiğini, ancak söz konusu ihtiyacın öncelikle helal ve temiz yiyecek/içeceklerden karşılanması gerektiğinin emredildiğini belirtmektedir. Uyuma isteği güdüsü konusunda Yazar; böyle bir güdünün fikhî hükümleri etkileyeceğinin açık olduğunu, buna göre kadının isabetli hüküm verebilmesi için yeterince uyumamasının zihni karışıklığa ve doğru karar vermeye olumsuz etki edeceğini vurgulamaktadır. Keza şehvet güdüsü ihtiyacının karşılanmasıyla kişi, deşarj olup üzerindeki gerginlikten kurtularak rahatlayabildiğini ilave etmektedir. Bu bakımdan fitri ihtiyaçları karşılamak üzere insana verilen bu tür dürtülerin şer'i ölçülere uygun olarak eğitilmeleri ve yönlendirilmelerinin istendiğini belirten yazar, İslam'ın, insan psikolojisinden kaynaklanan farklı dürtüleri normal karşıladığını, bu anlamda temel ihtiyaçlara yönelik dürtülerin meşru dairede karşılanması ve bunların tamamen mahrum bırakılmaması gerektiğini söylemektedir. Buradan hareketle İslam'ın ruhbanlık ve uzleti reddettiğini ifade eden yazar, İslam'ın, cinsellik güdüsünün de meşru dairede eğitilmesini, böylece namusun ve nesebin korunmasına, faydalı bir neslin üremesine, eşler arasında sevginin artmasına katkı sağlayabileceğini beyan etmektedir. Yazara göre, şiddetli korkuya maruz kalan

kişiler, şer'î hükümlerden tamamen muaf tutulmamakta sadece tahfif ve teysirden (kolaylık) yararlanmış olmaktadır. Yazar, buna fıkıh literatüründe salâtü'l-havf (korku namazı) olarak bilinen namazı örnek göstermektedir. Yazar "mükreh" in durumunu irdeleyerek fıkhi açıklamasını şu şekilde tespit etmektedir: Ebû Hanife'nin ilk görüşüne göre, kişi, devlet başkanı (gücü elinde bulunduran makam) ya da başka biri tarafından zina yapmaya zorlansa ve o da korkusundan dolayı böyle bir fiili işlese, fiili işleyen erkeğe had cezası uygulanır. Kadına ise had cezası uygulanmaz. Çünkü erkek, böyle bir fiili istek ve arzu duymadan yapamaz. Hâlbuki gerçek korku olsaydı böyle bir fiil işlenemezdi. Kadın ise bu fiile sadece teşne olmakta ve herhangi bir şehvet duymasa da bu fiil kendi üzerinde gerçekleşebilmektedir. Bu bağlamda üzüntü dürtüsünü de ele alan yazar şöyle demektedir: İslam dini, basit ve sade bir hayatı önermiş, buna ulaşmak için de teklîfi hükümleri kolaylaştırmıştır. İslam, belli sınırlara riayet etmek şartıyla üzüntü anında ağlanabileceğinin işaretlerini vermiştir.

Yazar İkinci Bölümde, öfkenin fıkhi hükümlere etkisini irdelemiştir. Örneğin yazar namaz kılma hususunda şunları söylemektedir: Küçük veya büyük abdestte sıkışık halde olma ya da yemeğin hazır olduğu bir vakitte aç bir şekilde namaz kılmanın mekruh olduğu zikredilmiştir. Buradaki illetten hareketle öfkeli ve çok kızgın halde namaz kılmanın da mekruh olduğu söylenebilir. Çünkü öfke de açlık ve sıkışıklık gibi sükûnet bozmasına ve namazda kalbin huzur bulmasına mâni olmaktadır. Burada yazar kişinin beden ve ruhunda bir sıkışıklık meydana getiren durumların, huşu ile ibadet etmeyi engelleyip bir süre erteletebildiğini, öfkenin de kişide bir tür sıkışıklık yaptığını, şu hâlde öfkeli kişinin de buna kıyas edilebileceğini değerlendirmektedir.

Yazar öfkenin boşamalara etkisini irdelerken diğer fıkıh mezhepleriyle birlikte İbn Kayyim'i referans göstermiştir. Ona göre İbn Kayyim boşama konusunda öfkeyi üç kısma ayırmıştır: Birincisi; kişinin aklı başında olarak ve ne dediğini bilecek kadar öfkelenmesidir. İkincisi; kişinin aklını ve şuurunu kaybetmesi, ne yaptığını bilemeyecek kadar öfkelenmesidir. Üçüncüsü; kişinin bu iki durum arasında olacak şekilde öfkelenmesidir. Yazara göre fakihler, birinci haldeki öfkeli kişinin boşamasını geçerli, ikinci haldeki öfkeli kişinin boşamasını geçersiz saymışlar, üçüncü haldeki öfkeli kişinin boşamasında ise ihtilaf yapmışlardır.

Cahiliye dönemi Arap toplumunda kabul edilen boşama şekillerinden biri îlâ'dır. Îlâ, kişinin dinen veya örfen yemin sayılan bir lafızla ya da adak veya şarta bağlı olarak eşiyle cinsel temas kurmayacağına dair yemin etmesidir. İslam îlâ ile boşamayı prensipte kabul etmekle beraber, onun süresini dört ayla sınırlandırmıştır. Yazarın tespitine göre, bazı âlimler, îlâ'nın hukuki sonuç doğurması için onun öfke sonucunda yapılmış olması gerektiğini söylemişlerdir. Keza öfkenin zihâr kavramına etkisini irdeleyen yazar şunu söylemektedir: Hanefiler öfke halinde zihârda bulunan kişinin durumunu, medhûşun (dehşete düşmüş kişinin) talakına kıyaslamışlardır. Onlara göre medhûşun talakı geçerli olmadığı gibi öfkeli kişinin zihârı da geçerli değildir. Mâlikiler ise öfke halinde zihârda bulunmayı öfkelinin talakına kıyaslamışlardır. Ancak yazarın kanaatine göre, öfkenin zihârın sıhhatine etki etmeyeceği görüşü daha isabetlidir.

Yazar bu bölümde öfkenin cinayete ve dolayısıyla kısasa etkisini de irdelemiştir. Nitekim bu hususta şunu söylemektedir: Akli karıştıracak, söz ve davranışlara hâlel getirecek şekildeki

şiddetli öfkede kasıt unsuru bulunmadığından, cinayet işleyen kişiye kisası değil, hafifletilmiş tam diyet cezası gerektirir ki bu da âkileden tahsil edilecektir.

Öfkenin kazf hükmüne etkisini de araştıran yazar, kazf'ın daha çok kinayeli ve ta'rizli lafızlarla yapılanının gündeme geldiğini, bu tür lafızların kullanımında sözü söyleyenin maksadının mı yoksa öfke gibi karinelerin mi baz alınacağı üzerinde tartışmaların yoğunlaştığını söylemektedir. Keza öfkenin şahitliğe doğrudan etkisinin olmadığını, ancak adalet vasfını yitiren kişinin güvenilirliği kalmadığından doğal olarak şahitliğinin de reddedildiğini vurgulamaktadır.

Fıkıh âlimlerinin çoğunluğuna göre, öfke halinde yapılan yeminlerin lağv (geçersiz) yemini değil, mün'akid (geçerli) yemin hükmünde olduğunu, dolayısıyla bu tür yeminlerin bağlayıcı ve sonuç doğurucu olduklarını belirten yazar, öfkenin adağın lüzumuna da etki ettiğini, zira öfkeli halde adakta bulunan kişinin, bir şeye teşvik etmek için ya da engel olmak için adakta bulunduğunu savunmaktadır. Keza yazara göre fakihlerin; öfke gibi düşünme ve karar vermeyi olumsuz etkileyen hallerde hâkimin hüküm vermekten kaçınması gerektiğini belirttiklerini, şiddetli öfkenin hâkimin vereceği hükme etki edeceğini, zira öfkeli olmasının, onun iyi düşünebilme, sağlıklı muhakeme yapabilme ve doğru karar verebilme yetisini olumsuz etkileyebileceği hususunda ittifak halinde olduklarını söylemektedir.

Sonuç olarak; bugüne kadar öfkenin muamelat ve ibadetlere etkisini konu edinen müstakil bir başka çalışmaya rastlamadık. Bu açıdan yazarın söz konusu çalışması önem arz etmektedir.

İslam hukukunda, insanın psikolojik güdü ve dürtüleri önemsenmiştir. Davranışa yansıyan bu tür etmenlerin hem nedenlerini hem de sonuçlarını nazar-ı itibara almış, akıl ve irade dışı bir kısım etmenlere maruz kalanlara daha az sorumluluk yüklerken bu iki etken dâhilinde gerçekleştirenlere daha fazla mesuliyet atfetmiştir. Nitekim klasik fıkıh eserlerinde aşırı vesvese, açlık, susuzluk, uyuma isteği, şehvet, öfke, korku ve üzüntü gibi psikolojik etmenlerin ibadet ve muamelata etkisi farklı babların (konuların) alt başlıkları biçiminde işlenmiştir.

Keza İslam hukuku, insan benliğinin bir parçası olan mezkûr psikolojik etmenlerin yok edilmesini değil, şer'î ölçülere uygun olarak eğitilmesini ve faydalı olana yönlendirilmesini amaçlamıştır. Bu nedenle psikolojik rahatsızlıklar ya da fitri güdü ve dürtüler neticesinde gerçekleşen bir kısım gayri meşru fiiller, diğer normal fiillerden ayrı tutularak birtakım kolaylıklar sağlanmıştır. Nitekim öfkeli halde yapılan tasarruflarda genellikle öfkenin derecesine dikkat çekilmiş, akıl ve iradeyi etkilemeyen öfkenin hukuki tasarruflara etki etmeyeceği, akıl ve iradeyi tamamen devre dışı bırakan şiddetli öfkenin ise hukuki tasarrufları etkileyeceği konusunda büyük bir uzlaşının olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışma psikolojik ve psikiyatrik sorunların şer'i yönünü ele alması, hastaların hükmünü ortaya koyması ve bu alandaki yeni konuların önünü açması yönüyle değerlidir.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

e-ISSN: -2822-4949

(Aralık / December 2023) 2/2

Hz. Peygamber (Sav) Ve Engelliler, Cuma Karan

Cuma Karan, Hz. The Prophet (Pbuh) and Disabled People

EDİP AKYOL

Dr., Murakıp, Diyanet İşleri Başkanlığı, Beyoğlu İlçe Müftülüğü, İstanbul, Türkiye

akyoledib@gmail.com

ORCID.org/0000-0003-0757-216X

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi /Received: 4 Aralık 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 26 Aralık 2023

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATIF/ CITE AS

Akyol, Edip "Cuma Karan, Hz. Peygamber (sav) ve Engelliler" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (December/Aralık 2023) 2/2.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

The Prophet (Pbuh) and Disabled People

Abstract:

Human beings, despite being among those endowed with special status by the Creator, experience disability—whether congenital or acquired—as a common and undeniable reality throughout history. While some individuals lead perfect and healthy lives, others grapple with the challenges posed by disabilities. This diversity reflects the universal truth that within the richness of human existence, everyone has a unique story. The perspective on individuals facing disadvantages serves as an indicator of the moral character of a society and the value it places on human beings. In a project titled 'The Prophet of All People,' edited by Adem APAK, this work, authored by Cuma KARAN—one of the experts in the field—under the title 'Prophet Muhammad and the Disabled People' serves as the 10th book in the series. It explores the Prophet's relationships with children, young people, the elderly, women, government officials, the wealthy, the poor, relatives, non-Muslims, and the disabled under ten distinct titles. This work is crucial in terms of raising awareness about the 'disabled' a group that constitutes almost ten percent of our society. The work examines the verses addressing the mistreatment of individuals with disabilities during a time when they were despised. It also explores the Prophet's compassion and understanding in his interactions with disabled Companions, highlighting the importance of encouraging their active participation in society. Moreover, the work underscores the relevance of integrating these values into contemporary life.

Keywords: Prophet Muhammad, Disabled People, Empathy, Communication.

Öz

İnsan, yaratıcının özel bir statü verdiği varlıklar arasında mükemmel bir donanuma sahip olmasının yanı sıra, doğuştan veya sonradan gelişen engellilik durumu da insanlık tarihinde yaygın ve yadsınamaz bir gerçekliktir. İnsan, sadece mükemmel ve sağlıklı bir şekilde var olmanın ötesinde, yaşamın karmaşıklığını ve çeşitliliğini engellilikle mücadele eden bireylerin varlığıyla birlikte deneyimlemektedir. Bu durum, insan varlığının zenginlik ve çeşitliliği içinde, her bireyin benzersiz bir hikâyeye sahip olduğu evrensel bir gerçekliği yansıtmaktadır. Aslında dezavantajlı bireylere olan bakış, o toplumdaki insanların ahlaki seviyelerini ve insana verdikleri değeri de göstermektedir. Seri editörlüğünü Adem APAK'ın yaptığı "Tüm İnsanların Peygamberi" konulu bir projede, on başlık altında Hz. Peygamber'in çocuklar, gençler, yaşlılar, kadınlar, devlet görevlileri, varlıklılar, yoksullar, yakınlar, gayri müslimler ve engellilerle ilişkileri serisinin 10'uncu kitabı olarak "Hz. Peygamber (sav) ve Engelliler" adıyla alanın uzmanlarından Cuma KARAN tarafından telif edilen bu eser, toplumumuzun neredeyse yüzde onunu aşan "engelliler" ile ilgili farkındalık oluşturmaya açısından önemlidir. Eserin değerlendirilmesine yönelik olmak üzere; Engelli insanların horlandığı bir dönemde gerek bu durumu düzeltmeye yönelik inen âyetler ve gerekse Hz. Peygamber'in engelli sahâbîlere gösterdiği ilgi, empati ve anlayışla dolu iletişimi, engelli bireylerin toplum içinde etkin bir şekilde yer almalarını teşvik etmesinin önemi ve bu değerleri güncel yaşantımıza entegre etmek gibi konular üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Engelliler, Empati, İletişim.

Hz. Peygamber'in Engellilere Bakışı ve Eserin Konuya Yaklaşımı

Yazarın da ifade ettiği gibi insan, yaratıcının özel bir konum verdiği varlıklar arasında, mükemmel bir donanımına sahip olarak yaratılmış olmasının yanı sıra doğuştan veya sonradan oluşan engellilik durumuyla da karşılaşabilen evrensel bir varlıktır. Bu dünyada, her birimizin birer engelli adayı olduğu gerçeğiyle yüzleşmek, her an bu tür bir durumla karşılaşma olasılığının da imkânsız olmadığı anlamına gelir. İnsan, her durumu bir imtihanın bir parçası olarak gördüğümüzde, zenginlik kadar fakirlik, sağlık kadar hastalık ve normallik kadar engellilik gibi durumların da bu imtihanın kaçınılmaz bir gerçeği olduğunu kabul etmek zorundayız.

İnsanlık için kusursuz bir örnek olan Hz. Peygamber (sav), yaşamı ve sözleriyle engelli bireylere yönelik sergilenmesi gereken davranışlar konusunda da topluma rehberlik etmektedir. Onun yaşantısı ve öğretileri, Câhiliye toplumunu İslâm'ın temel hakikatleriyle aydınlatarak, özellikle engelli sahâbîlere gösterdiği özel ilgi ile ön plana çıkar. Hz. Peygamber'in (sav) bu özel ilgisi, onun engelli sahâbîlere olan empatik yaklaşımı, iletişimi ve bu konudaki sözleri, günümüzde de engelli hakları ve yaşam kalitesi konularında engelli bireylere karşı daha anlayışlı, saygılı ve kapsayıcı bir toplum oluşturma çabalarına ilham vermektedir.

Seri editörlüğünü Prof. Dr. Adem APAK'ın yaptığı "Tüm İnsanların Peygamberi" konulu bir projede, on başlık altında Hz. Peygamber'in çocuklar, gençler, yaşlılar, kadınlar, devlet görevlileri, varlıklılar, yoksullar, yakınlar, gayri müslimler ve engellilerle ilişkileri serisinin 10'uncu kitabı olarak yayınlanan "Hz. Peygamber (sav) ve Engelliler" isimli bu çalışma, yazarın da ifadesiyle; son yıllarda engelliler ile ilgili artan çalışmalara paralel olarak daha önce "Hz. Peygamber'in Engellilerle İletişimi" adlı sunmuş olduğu tebliğ metninden mülhem olarak geniş bir yelpazeye yayılmış olan "engellilik ve engelliler" konusunun detaylarına girmeden, bir proje kapsamında, "Hz. Peygamber ve Engelliler" başlığı ile ele alınmıştır.

Hz. Peygamber (sav) döneminde engelli olan insanların tespiti ve bunların kısa hayatları hakkında bilgi verildikten sonra Hz. Peygamber'in (sav) bunlarla olan iletişim ve ilişkisinin kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında ele alınmanın hedeflendiği bu çalışma giriş ve üç kısımdan oluşmaktadır.

Engelli tanımı ve çeşitlerinin ele alındığı "Giriş" bölümünde, engelli tanımı yapıldıktan sonra, engellilik çeşitleri: Görme Engelli, İşitme Engelli, Konuşma Engelli, Ortopedik Engelli, Zihinsel Yetersizlik/Engelli, Ruhsal ve Duygusal Engelliler gibi alt başlıklar üzerinden değerlendirilmiştir. Engellilik durumunun öncelikle bir sosyal dışlanma unsuru olarak kullanıldığının altını çizen yazar, ikinci bir engel durumu olarak da sosyal ilişkilerden, kültürel ve toplumsal faaliyetlerden, temel hizmetlere erişimden, yakın çevreden ve iktisadi sahadan engellenmek gibi bir durumla karşı karşıya kalındığına da dikkat çekmektedir. Ayrıca, engellilik durumunun bizzat kendisi bir problem iken toplum tarafından engellilere yönelik dışlayıcı muamelenin ise engellilik durumundan daha tahrip edici bir durum olduğu; birinci durum ile başa çıkmak mümkün iken dışlayıcı olan ikinci durumla başa çıkmakta çoğu insanın maalesef başarısız olduğunun altı çizilmektedir.

"Hz. Peygamber (sav) ve Engellilik" (sh. 25-32) adını taşıyan birinci kısımda; Hz. Peygamber'in (sav) gerek çevresinde gerekse de ailesinde bulunan engelli insanların azımsanmayacak kadar çok sayıda olduğuna vurgu yapılmakla birlikte Hz. Peygamber'in (sav) engellilere bakış açısı ele alınmıştır. Hz. Peygamber (sav) döneminde, toplum içinde engelli bireylerin bulunmasının, onun liderliğindeki süreçte önemli bir konu haline geldiğini ifade eden

yazar, Hz. Peygamber'in (sav), çevresinde ve ailesindeki engelli bireylerin varlığını sadece duygusal bir anlamda değil, aynı zamanda bu gerçeği kabullenerek ve buna uygun adımları atarak yaşamında yansıttığını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in (sav), engellilere yönelik sadece duygu odaklı bir yaklaşım sergilemekle kalmadığı, aynı zamanda engelli bireylerin doğal haklarını kazanmaları için somut çabalar gösterdiğini, bu bağlamda, Hz. Peygamber'in (sav) engellilere bakış açısının, duygusal bir empatiden ziyade, sosyal adaleti sağlamaya yönelik etkili bir çabaya işaret ettiğinin altını çizmektedir.

İkinci Kısım "Engelli Sahâbîler" (sh. 33-58) başlığını taşımaktadır. Çalışma "Hz. Peygamber (sav) ve Engelliler" olduğundan Hz. Peygamber (sav) hayatta iken engelli durumda olan kişilerle sınırlı tutularak daha sonra değişik sebeplerle engelli olan sahâbîlerin çalışmanın kapsamı dışında tutulduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) döneminde yaşayan engelli sahâbîler ile ilgili bir rakam verilmemekle birlikte Amr b. Cemûh, Talha b. Ubeydullah, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Abdullah b. Mes'ûd, Cuâl b. Sürâka, Abdullah b. Ümmü Mektûm, Ümmü Umâre Nesîbe bnt. Ka'b, Muaykîb b. Ebû Fâtîma ed-Devsî, Umeyr b. Adî, Cüleybib, Muâz b. Cebel, Sa'd b. Muâz, Zâhir b. Harâm, Ebû Kuhâfe, Ebû Süfyân, Itbân b. Mâlik, Abdurrahman b. Avf, Muâz b. Amr b. el-Cemûh, Osman b. Maz'ûn, Ebû Ahmed Abd b. Cahş, Habbân b. Münkız gibi kaynaklarımızda bazı özellikleriyle öne çıkan sahâbîler üzerinden bu bölüm ele alınmıştır. Hz. Peygamber (sav) döneminde yaşadıkları tespit edilen bu engelli sahâbîlerin biyografileri hakkında bilgi verilmesinden ziyade, Hz. Peygamber'in (sav) onlarla olan iletişimi ve muamele durumu ön plana çıkarılmıştır.

Üçüncü Kısım "Hz. Peygamber'in (sav) Engelli Sahâbîlerle İletişimi" (sh. 59-93) başlığını taşımaktadır ki bu çalışmayı benzerlerinden ayıran önemli özellik de bu bölümde yer almaktadır. Hz. Peygamber'in, muhatabın ruh dünyasını yüceltecek, herkesle iletişim kuracak bir yol ve yöntemi hayatının her anında uyguladığının altını çizen yazar, bu anlamda; 1. Aynı Ortamı Paylaşması, 2. Değer Verme, 3. Öne Çıkarma, 4. İltifatta Bulunma, 5. Ziyarete Bulunmak, 6. İhtiyacını Gidermek, Dua Etme, 7. Engellilere Yardım Etmenin Sevapla Ödüllendirileceği, 8. Şakalaşma, 9. Fizikî Temas, 10. Kamu ve Sosyal Hayatta Aktif Görev Verme, 11. Engellileri Rahatsız Eden Davranışlardan Sakındırma, 12. Pozitif Ayrımcılık Tanıma, 13. Özgüven Kazandırma gibi alt başlıklarla bu bölümü detaylandırmıştır. Bu alt başlıklar etrafında, Hz. Peygamber'in (sav), engelli sahâbîlerle olan iletişimde bir sarraf hassasiyetiyle davranmasının, kişilerin ruh dünyasını çözercesine öncelikle onları dinleyip anlamasının ve bu doğrultuda muamelede bulunmasının, iletişiminin en önemli noktasını oluşturduğu ve bu şekilde bir iletişim anlayışının aslında bugün modern iletişim ilminin de varmak istediği yer olduğuna dikkat çekilmiştir.

Çalışma "Sonuç ve Değerlendirme"'nin (sh.93-96) ardından Ek olarak Hz. Peygamber (sav) döneminde engelli olan sahâbîlerin isimlerine yer verilmiş, (sh. 97-101) ve bu çalışmanın hazırlanmasında yararlanılan eserlerin yer aldığı "Kaynakça" (sh. 103-107) tamamlanmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma, Hz. Peygamber'in (sav) engelli sahâbîlere yaklaşımının sadece duygusal bir anlayışın ötesinde, sosyal adaleti sağlamaya yönelik etkili bir çaba olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca engellilik konusundaki algıları zenginleştirmenin yanı sıra, Hz. Peygamber'in (sav) öğretileri ışığında engelli bireylere karşı daha anlayışlı, saygılı ve kapsayıcı bir toplum oluşturma çabalarına ilham verici bir kaynak niteliğindedir. Toplumumuzun neredeyse yüzde onunu aşan "engelliler" ile ilgili, akademik tartışmalardan uzak ve ilmi açıdan incelenmekle birlikte sade bir anlatımla toplumun her kesimine hitap edecek şekilde kaleme alınan eserde, acımdan öte anlamak ve empati yapmak, dışlamaktan öte hayata dâhil etmek, ümitsiz ve karamsar bir dünyaya karşılık, özgür ve ümitvâr bir yaşam sunulmuş, neticesi cennet

olan bir dünyanın yolcusu olmanın esasları Hz. Peygamber'in (sav) bütün samimiyetiyle ortaya konulmuştur. Ülkemizde engelli sahâbîlere yönelik özellikle biyografi tarzında olmak üzere çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, konuya dikkat çekmek için zaman zaman Diyanet İşleri Başkanlığının vaaz ve hutbelerinde de işlenmektedir. Ancak bu çalışmayı diğerlerinden ayıran özellik olarak, Hz. Peygamber'in engelli sahâbîlerle iletişiminin daha çok ön plana çıkarılmış olmasıdır.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal of Islamic
Medical History Research**

e-ISSN: 2822-4949

(Aralık / December 2023) 2/2

Asklepion'dan Darüşşifa'ya, Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu
From Asklepion to Daruşşifa, Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu

CEREN ARSLAN ÖZÜDOĞRU

cerenarsoz@gmail.com

ORCID orcid.org/0009-0006-6572-6242

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi /Received: 21 Kasım 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 25 Aralık 2023

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2023

ATIF/ CITE AS

Arslan, Özüdoğru, "Asklepion'dan Darüşşifa'ya, Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu"
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (December/Aralık 2023) 2/2,

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software.

From Asklepion to Darüşşifa

-Medical Functions Shaping Architecture and Therapeutic Environmental Effects from Ancient Times to Anatolian Seljuk and Ottoman Hospitals-

Betül BAKIR-İbrahim BAŞAĞAOĞLU, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2019; 330 sayfa

ISBN:978-605-7846-66-2

Abstract

Throughout human history, treatment venues have gone through different stages of development. The process that started in caves moved to tents, houses and religious institutions, and over time it created its own spaces. The work focuses on the health institutions of the Anatolian Seljuk and Ottoman states, the two great states of the Turks in Anatolia; It presents a comprehensive study, starting from ancient times, touching on the development, functioning, architecture, history, treatment methods and environmental effects of health places. Elements that make the work different: It examines the architecture-treatment interaction, emphasizes therapeutic elements, and examines medical development on the basis of architecture and treatment methods. It is seen that, starting from ancient times until the end of the Ottoman Empire, attempts were made to contribute to the treatment process of patients with architectural design. Daylight, clean air, green areas, botanical and natural water resources were the elements used for this purpose. It has been seen that this is reflected in architecture in elements such as pools, windows, lighthouses, baths and gardens. Although the purpose of establishment of health places was the same in every period, architectural interpretation, cultural interaction and treatment methods differed.

Keywords: Hospital, Ancient Ages, Anatolian Seljuk, Ottoman Empire, Architectural

Öz

İnsanlık tarihi boyunca, tedavi mekanları farklı gelişim evresi geçirmiştir. Mağaralarda başlayan süreç; çadırlara, evlere, dini kurumlara taşınmış zamanla kendi mekanlarını yaratmıştır. Anadolu'da Türklerin iki büyük devleti olan Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin sağlık kuruluşlarına odaklanan eser; antik dönemlerden başlamak üzere sağlık mekanlarının gelişimi, işleyişi, mimarisi, tarihi, tedavi yöntemleri ve çevresel etkileri alanına değinerek kapsamlı bir çalışma ortaya koymaktadır. Çalışmayı farklı kılan unsurlar; mimari-tedavi etkileşimini irdelemesi, terapötik unsurlara vurgu yapması, tıbbî gelişimin mimari ve tedavi yöntemleri bazında incelemesidir. Antik çağlardan başlamak üzere Osmanlı Devleti'nin sonlarına kadar mimari tasarımla hastaların tedavi sürecine katkıda bulunmaya çalışıldığı görülmektedir. Gün ışığı, temiz hava, yeşil alan, botanik ve doğal su kaynakları bu amaçla kullanılan unsurlar olmuştur. Bunun mimariye yansımaları havuz, pencere, aydınlık feneri, hamam, bahçe gibi unsurlarda karşılık bulunduğu görülmüştür. Her dönemde sağlık mekanlarının kuruluş amacı aynı olsa da mimari yorum, kültürel etkileşim ve tedavi yöntemleri farklılık göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Hastane, Antik Çağ, Anadolu Selçuklu, Osmanlı Devleti, Mimari

Asklepion'dan Darüşşifa'ya/ Betül BAKIR-İbrahim BAŞAĞAOĞLU

Tarih öncesi çağlardan bu yana insanlık hastalıklara çare bulmak için çeşitli yöntemler kullanmıştır. İlk başlarda bunun için özel mekânlara gereksinim duyulmasa da zamanla ihtiyaçlara cevap verecek sağlık mekânları yaratma eğilimine gidilmiştir. Bu bağlamda Anadolu'da tıp bilimi, Yunan medeniyeti ile tapınaklarda ve hekimlerin sorumluluğunda gelişme göstermiştir. Panteonlara adak adamak, buradaki tanrı heykellerine hediyeler sunmak gibi alışkanlıklar zamanla panteonların sağlık tanrısı "asklepios" adına yapılmasına sebep olmuştur. Bu da Yunan medeniyetinin sağlık mekânlarını oluşturmuştur. Roma döneminde ise Anadolu'da "asklepios kültü" devam etmiş bunun yanında farklı mekânlar tedavi amacıyla kullanılmıştır. Bizans döneminde Anadolu'da tıp alanında Hristiyanlık etkili olmuştur. Bu anlayışta "asklepionların" yerini "basilica" kompleksinde yer alan tedavi mekânları almıştır. Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle Orta Asya tıbbı ve tedavi mekânları burada hayat bulmuştur. Selçuklunun medrese eğitiminde yeniden şekillenen tıp, Anadolu'ya taşınmıştır. Dinden ayrılarak gelişim gösteren bu tıp anlayışı kendine has mekanları yaratmıştır. Bu anlayış Osmanlı döneminde geliştirilerek günümüz hastanelerine dönüşmüştür.

Medeniyetlerin gelişim sürecinde, mimarinin tedaviyi destekler şekilde tasarlanması her uygarlık döneminde farklı olmuştur. Tıp tarihi ve mimarlık tarihini birleştirerek Betül Bakır ve İbrahim Başağaoğlu tarafından hazırlanan eser, tıbbın mimariyi etkilemesi ve çevresel koşullardan yararlanılması üzerine tarihi kaynaklar ve somut verilerden yararlanılarak oluşturulmuş, 2019 yılında Nobel Akademik Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır.

Çalışma; Giriş, Önsöz, "I.Batı Anadolu'da Koloni Döneminden Selçuklu'ya Kadar Tıp Yapıları"(s.3-29), "II. Anadolu Türk Mimarisinde Darüşşifalar" (s.35-44), "III. Anadolu Selçuklu Darüşşifalarının Mimari Özellikleri" (s.49-86), "IV. Tıbbi İşlevin Yapılara Fonksiyonellik Kazandırması (s.95-113), "V.Osmanlı Darüşşifalarının Mimari Özellikleri" (s.139-162), "VI. Osmanlı Hastanelerinde Tıbbi İşlevin Mimarideki Etkileri" (163-174), "VII.Analizler, Karşılaştırmalar" (s.251-258), Sonuç, Tablolar, Dipnotlar, Seçilmiş Bibliyografya, Resim, Şekil ve Tabloların Listesi, Dizin olmak üzere 14 bölüm, 330 sayfadan oluşmaktadır.

"Ön Söz" kısmında; yöntem, amaç, sınırlar ve kapsam üzerinde durulmuştur. Yapı fonksiyonunun hastalar üzerindeki etkisi, çevresel koşulların işlevi, malzeme, biçim ve boyutun psikolojik olarak insan üzerinde yarattığı tesir gibi konuların tartışılacağı, bunu yaparken de Selçuklu ve Osmanlı dönemine odaklanmakla birlikte gelişim seyrini takip etmek ve mukayese yapabilmek için Yunan ve Bizans tıbbından bahsedildiği aktarılmıştır.

"Giriş" kısmında; insanların ilk çağlardan beri tedavi konusunda çeşitli yöntemler kullandıkları bunların başında doğa kaynakları, otlar ve sihirlerin yer aldığı, M.Ö.9. yüzyılda tıbbi anlayışın değiştiği anlatılarak tıbbın gelişim seyrinin kısa bir çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tıbbi terimlerin zaman içinde oluştuğu, İslam ülkelerinde hastane için "şifahane", akıl hastalarının tedavi edildiği yer anlamında ise "bimaristan"ın terim olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. "Asklepion"un ise Batı ve Bizans'ta din adamlarının tedavi için kullandıkları yer anlamına geldiği aktarılmıştır. Selçuklu döneminde dinden soyutlanmış, sadece

tıp doktorlarının denetiminde olan tedavi yeri anlamında ise “darüşşifa”nın kullanıldığı belirtilmiştir.

“I. Batı Anadolu’da Koloni Döneminden Selçuklu’ya Kadar Tıp Yapıları” adlı birinci bölümde; Anadolu’da yaşamış medeniyetlerin tedavi yöntemlerini anlamak ve konuya zemin hazırlamak için Antik Dönem ve Bizans Dönemi tababetine ve tıbbi amaçlı yapılarına değinilmiştir. Batı Anadolu’nun Akdeniz Havzası içinde tedavi merkezlerini içinde barındıran önemli bir merkez olduğuna vurgu yapılırken, “asklepion” kavramı açıklanmaya çalışılmıştır. Tarihte yaklaşık 300 asklepionun bulunduğu, Bergama Asklepionu’nun bunlar arasında en ünlülerinden biri olduğuna değinilmiştir. Bunun dışında Knidos, Laodikeia, Efes gibi antik kentlerin dönemin birer tıp merkezi olduğu belirtilmiştir.

“I.1. Asklepionlar ve Konumları” adlı birinci bölümün birinci alt başlığında; asklepionların çevresinde meydana gelen yapı topluluklarına yer verilmiştir. Asklepionların konumlandırılmasında coğrafya, iklim ve botanik belirleyici unsurlar olarak aktarılmıştır (s.10). Bergama Asklepionu’nun bütün unsurları bünyesinde barındıran günümüze ulaşan önemli asklepionların başında geldiği ifade edilmiştir. Bu nedenle kitapta Bergama Asklepionu özelinde, asklepionların çevresinde oluşan yapı topluluklarının tedavi aşamasındaki işlevi somut örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun dışında Kos Asklepionu (İstanköy), Allianoı tıp merkezi, Epidaurus Asklepion’u, Knidos tıp okulu gibi antik dönemin diğer tıp merkezlerine değinilmiştir. Asklepionların iyileşme ve sağlık tanrısı “asklepion”a bağlı olarak kurulduğu, tedavi yöntemi ve mimarinin işlevi üzerinde durulmuştur. Tedavi için hidroterapi, gün ışığı ile doğal tedavi (helioterapi), beden hareketleri ile tedavi (kültür fizik), ilaç ve gıda perhizi tedavisi, telkin ile tedavinin kullanıldığı açıklanmıştır. Mimarinin tedaviyi, çeşmeler, havuzlar, koridorlar, tapınaklar ve bahçeler gibi unsurlarla desteklediğine değinilmiştir.

“I.2. Bizans’ta Tıp ve Tedavi Merkezleri” adlı birinci bölümün ikinci alt başlığında; asklepionların Hristiyanlık karşısındaki değişimlerine değinilmiştir. Antik Dönem ile Bizans Dönemi asklepionlarının karşılaştırması yapılmıştır. Bu bağlamda “asklepios kültürünün” yerini Bizans’ta İsa’nın aldığı, Telesfor Mabedi’nde yatmanın yerini Bizans’ta kiliselerde dua etmek, azizlerden yardım istemenin aldığı, asklepionlardaki kutsal su ve havuzlarda yıkanmanın yerini Bizans’ta ayazmalardan su içmenin aldığı aktarılmıştır. Bizans Dönemi’nde ilk hastanelerin yoksullara hizmet verdiği, 4. yüzyıldan itibaren diğer hastalara bakılan manastır hastanelerinin kurulduğu, 7. yüzyılda hastabakıcıların, doktorların ve başhekimlerin yer aldığı hastanelerin kurulduğu aktarılmıştır. Bizans’ta tedavi kurumlarının, işlevine göre farklı adlarla anıldığı konusuna değinilmiş ve bunların örnekleri verilmiştir. Tedavi için kullanılan hastanelerin bir çeşit vakıf sisteminin olduğu, yönetimlerinin ise yazılı kurallara bağlandığı ifade edilmiştir. Manastır ve kiliselere ek yapılar şeklinde inşa edilen hastaneler dönemin taş ve tuğla yapılarıyla benzer karakter taşımaktadır (s.33). Hastanelerde doktor, din adamı, asistan, eczacı, aşçı gibi görevlilerin bulunduğu tarihi kayıtlardan yararlanılarak aktarılmıştır. Tedavi yöntemi olarak önceki dönemlerin yöntemleri devam ettirildiğinden bahsedilmiştir.

“II. Anadolu Türk Mimarisinde Darüşşifalar” adlı ikinci bölümde; Selçuklu Devleti’nin hâkim olduğu topraklarda çeşitli isteklere cevap verecek donanımda hastaneler meydana getirdiği, bunun yanında tedavi ve eğitim konusunda branşlaşmaya başladığına değinilmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde ise bunun yaygın olarak hayata geçirildiği aktarılmıştır. Darüşşifalarda terapötik çevreyi oluşturan elemanlar; havalandırma, akustik, gün ışığından yararlanma, avlu, şadırvan, hamam ve su yolu olarak değerlendirilmiştir. Medeniyetlerin birbirini etkilediği; Anadolu Selçuklu Devleti'nin Bizans'ın tedavi yöntemlerinden etkilendiği, Osmanlı'nın ise merkezi planlı ve aydınlık feneri eklenmiş hasta bölümünün sonraki dönemlerde Batı'yı etkilediğinden bahsedilmiştir.

"II.1. Darüşşifaların Kaynağı" adlı ikinci bölümün ilk alt başlığı altında; Türklerin tedavi alanındaki bilgilerinin çok eskiye dayandığından bahsedilmiştir. Türklerin hastaları tedavi etme yöntemlerinin çeşitlerine değinildikten sonra İslam tarihinde kurulan ilk hastaneden başlamak üzere Tolunoğulları, Emevîler, Abbasiler, Zengiler ve Suriye Selçukluları gibi devletlerin ilk hastanelerini nerede kurdukları bilgisi verilmiştir. Suriye, Mısır ve Irak'ın ardından Anadolu'da darüşşifaların yaygınlaşmaya başladığı aktarılmıştır. Daha sonra "darüşşifa"nın kelime anlamı açıklanmış Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde hangi kelimelerin hastane anlamında kullanıldığı aktarılmıştır.

"II.2. Gelişimleri" adlı ikinci bölümün ikinci alt başlığında; Türklerin Anadolu'ya gelirken merkezi kubbe, tonoz, dört eyvan, figürlü süsleme, taş işleciliği, masif cephe, seramik duvar kaplamaları, cephelerde taç kapılar gibi unsurları beraberinde getirdiklerine vurgu yapılmıştır (s.41). Bunun yanında kare avlu etrafında düzenlenmiş eyvanlı medrese tipinin Suriye ve Irak'tan sonra ilk olarak Anadolu'da Selçuklular döneminde Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası'nda uygulandığından bahsedilmiştir. Anadolu Selçuklularından günümüze ulaşan darüşşifaların avlu etrafında gelişen eyvanlı tipolojisinin gelişim evrensinin izlenmesinin eldeki verilerle mümkün olunmayacağına vurgu yapılmıştır.

"II.3. Vakıflar" adlı ikinci bölümün üçüncü alt başlığında; sosyal kurumlar olarak nitelendirilebilecek vakıf sisteminin, Selçuklular ile başladığı Osmanlı Dönemi'nde devlet geleneği haline geldiğine değinilmiştir. Antik Dönem ve Bizans'ta hayır kurumlarının yazılı kurallara bağlı olarak işletildiği ve bunun Türklerdeki vakıf sisteminin benzeri olduğu aktarılmıştır. Türklerdeki vakıf sisteminin amacı, kimler tarafından kurulduğu, işleyişi ve faydaları gibi konular ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bunun yanında niteliklerine göre vakıflara değinilmiştir. Darüşşifalar da bu sistemin bir parçası olarak aktarılmıştır (s.47). Günümüze ulaşan en ünlü vakfiyenin Sivas İzzeddin Keykavus Darüşşifası'na ait olduğu ve vakfiyenin içeriğine değinilmiştir.

"III. Anadolu Darüşşifalarının Mimari Özellikleri" adlı üçüncü ana bölümde; Anadolu'da 12. ve 13. yüzyılda mimari bir üslubun bulunmadığı, Selçuklu mimarisinin beraberinde getirdiği mimari öğelerden ve onun beslendiği unsurlardan bahsedilerek bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Mardin Darüşşifası, Kayseri Çifte Medrese Darüşşifası, Sivas İzzeddin Keykâvus Darüşşifası, Divriği Melike Turan Melek Darüşşifası, Çankırı Darüşşifası, Kastamonu Ali Bin Pervane Darüşşifası, Tokat Gökmedrese Darüşşifası ve Amasya Bimarhanesi'nin tarihçesine değinilmiştir. Aksaray Darüşşifası, Konya Darüşşifası ve Bimarhanesi, Akşehir Darüşşifaları'nın günümüze ulaşmadığı aktarılmıştır.

"III.1. Konumları" adlı üçüncü bölümün ilk alt başlığında; Anadolu'da şehirleşme prensibine değinilmiştir. Selçuklu Dönemi'nde ticaret yollarının imar anlayışını şekillendirdiği,

Osmanlı Dönemi'nde ise darüşşifa gibi kurumların yerleşimleri çevresinde oluşturduğu anlatılmıştır. Tarihi veriler ile günümüze ulaşan Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Gevher Nesibe Darüşşifası ve Çankırı Darüşşifası'nın konumları tartışılarak verilen bilgilere örnek oluşturulmuştur.

"III.2. Plan Özellikleri" adlı ikinci alt başlıkta; darüşşifaların avlu+eyvan plan şemasında tasarlandığı, bu planın kaynağı hakkında iki farklı görüşün bulunduğu ifade edilmiştir. Bu görüşlerin ilki; İslamiyet'ten önce Budist tapınakları ve Uygur mimarisinden etkilenen Orta Asya ev mimarisi kaynaklı olduğu, diğeri ise; Sasani öncesi Part mimarisinden ve Kuzey Hindistan Helen mimarisinin etkileri olduğudur. Anadolu'da ilk olarak avlu+eyvan plan şemasının Artuklu Dönemi'nde uygulandığı aktarılmıştır. Darüşşifaların yapı elemanları arasında giriş portalleri, dershaneler, havuz, çeşme, hela, merdiven, hasta ve doktor odaları gibi unsurların bulunduğu ve bunların plan içerisindeki tasarım amaçlarından bahsedilmiştir. Gevher Nesibe Tıp Kurumu, Sivas İzzeddin Keykâvus Darüşşifası, Divriği Turan Melik Darüşşifası, Tokat Gökmedrese, Amasya Anber Bin Abdullah Darüşşifası ve Aksaray Darüşşifası'nın plan özellikler ve yapı elemanlarının işlevi ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

"III.3. Cephe Mimarileri" adlı üçüncü alt bölümde; cephe mimarisinin en dikkat çekici noktası olarak taç kapıların simetri kaygısı güdülmeden fonksiyonellik ön plana alınarak tasarlandığından bahsedilmiştir. Taç kapıların en belirgin özelliği beden duvarlarından daha yüksek ve çıkıntı oluşturacak şekilde bezemeli olarak yapıları gösterilmiştir. Bezemelerde Orta Asya etkisi görüldüğü, beden duvarlarında fazla pencere açıklığı kullanılmadığı söylenmiştir. Bunun nedeni iklim ve kapalı toplum olgusu olarak açıklanmıştır. Sivas Keykâvus Darüşşifası, Tokat Gökmedrese, Divriği Turan Melik Darüşşifası ve Amasya Bimarhanesi'nin cephe özellikleri ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

"III.4. Fiziksel Çevre ve Sürdürülebilir Mimari" adlı üçüncü bölümün dördüncü alt başlığında; mekânların aydınlatma ve ısıtılma sistemi üzerinde durulmuştur. Selçuklu Dönemi'nde fiziksel koşullardan ne derece yararlandığı, gün ışığında faydalanılma özelinde anlatılırken, ısıtmada Gevher Nesibe tıp ünitesinde hamamdan gelen buhar kanallarından yararlandığı fakat bunun özel bir örnek teşkil ettiği hususuna değinilmiştir.

"III.5. Malzeme ve Bezeme" alt başlığında; Anadolu Selçuklu Dönemi'nde ana malzeme olarak taşın kullanıldığı geleneğe bağlı olarak tuğla malzemenin kubbe, tonoz, türbe ve duvar bezemelerinde görüldüğü aktarılmıştır (s.81). Bezemede yoğunluk taç kapılarda, avlu iç yüzeylerinde, türbe duvarları ve örtü yüzeylerinde olduğu bilgisi verilmiştir. Bezeme konuları figürlü, geometrik ve bitkisel olarak tanımlanmıştır. Sivas Keykâvus Darüşşifası'nda taş malzemenin yanında sırlı tuğla malzemenin kullanıldığı ve bunun dönem özelliği olduğu ifade edilmiştir. Divriği Darüşşifası'nın yoğun bezeme üslubunda Orta Asya ve Gotik Sanat etkileri olduğu yorumu getirilmiştir.

"III.6.Strüktür" adlı altıncı alt başlıkta; örtü sistemlerine yer verilmiştir. Anadolu Selçuklu Dönemi'nde tonoz kullanımının yaygın olduğu, en çok uygulanan tonoz çeşidinin ise beşik tonoz olduğu ifade edilmiştir. Divriği Darüşşifası'nda farklı tonozların iç içe uygulandığı, bununda örtü sistemini hareketlendirerek farklı bir uygulama yarattığına değinilmiştir. Strüktür eleman

olarak kapalı mekânda kubbenin de kullanıldığı, kemerin ise bağlayıcı bir unsur olarak iç mekânda ve pencere açıklıklarında uygulandığı kaydedilmiştir.

“IV. Tıbbi İşlevin Yapılara Fonksiyonellik Kazandırması” adlı dördüncü ana bölümde; önceki bölümde tartışılan bilgilerin bir özeti verilmiştir. Plan, cephe, taç kapı, pencere, iç avlu, havuz, eyvan ve örtü sisteminin tıbbi işleve cevap verecek düzeyde planlandığı açıklanmaya çalışılmıştır.

“IV.1. Darüşşifalarda Sağlık Hizmetlileri, Öğrenciler ve Hastalar” adlı dördüncü bölümün birinci alt başlığında; darüşşifaların iş ve işleyişleri hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere vakfiyeler, tahrir defterleri, şer'iyeye sicilleri gibi kaynaklardan ulaşıldığına değinilmiştir. Sivas Keykâvus Darüşşifası'nda hekimler, cerrahlar ve göz hekimlerinin görev aldığı bu sayede öğrenildiği belirtilmiştir (s.98). Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası'nda dahiliyeci, cerrah, eczacı, baş hekim, baş hekim yardımcısı, danışman ve asistanların görev aldığı aktarılarak döneme dair somut bilgiler verilmiştir. Darüşşifada çalışan hekimler arasında bir hiyerarşinin olduğu, ilaç hazırlayan, diyet yemekleri hazırlayan, hasta bakıcı, temizlikçi, güvenlikçi gibi görevlilerin bulunduğu sayıların hastanenin durumuna göre azalıp arttığı aktarılmıştır. Öğrencilerin baş tabipler tarafından uygulamalı olarak eğitildiği, masraflarının vakıflar tarafından karşılandığı bilgisi verilmiştir. Eğitim için İbn-i Sina, Galenos, Abdülatif Bağdadi, Kutbeddin Şirazi, Ali Suavi gibi tabiplerin kitaplarının kullanıldığı kaydedilmiştir.

“IV.2. Tedavi Edilen Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri” adlı ikinci alt başlıkta; Türklerin tıp alanında birikimlerinin üstüne Helen, Grek ve Roma kültürünün birikimini de katarak ilerledikleri hususu aktarılmıştır. Türklerin Şamanizm'den gelen mistik tedavinin yanında tıbbi yöntem olarak değerlendirilebilecek uygulamalara da gittiği ifade edilmiştir (s.100). İslamiyet ile birlikte ruhsal tedavide kullanılan dans ritüelleri, müzik ve doğasal telkinler yerini tekke ve zaviyelerde yapılan dini telkinlere bırakmıştır. Ruhsal arınma ritüelleri türbeler çevresinde ilerlemiştir. Bizans'ta tedavi yöntemlerinin kısıtlı olmasına karşın, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde tedavi konusunda ileri seviyelere gidildiğine değinilmiştir. Selçuklu Dönemi'nde akıl hastalarına farklı bölümlerin açıldığı, kadın ve erkek hastaların ayrı bölümlerde yatırıldığına değinilmiştir. Halk hekimliği; halkın doktora gidemediği durumlarda teşhis ve tedavi için başvurduğu yöntem ve işlemlere verilen ad olarak tanımlanmıştır (s.102). Halk hekimliğinin kullandığı yöntemler; ilaçlar, ameliyat, mistik folklor ve telkin, dini telkin, sihirsel işlemler olarak belirtilmiştir. Mistik folklorun tanımı tıbbi tedavinin sonuç vermediği durumda başvurulan manevi tedavi yöntemi olarak tanımlanmıştır (s.103). Antik Yunan ve Roma'da tanrıya adaklar sunmak, uykuya yatmak, mum yakmak mistik folklorun içinde sayılmıştır. Türklerde ise bu durumun yarıtlardan, türbelerden şifa arama şeklinde görüldüğünden bahsedilmiştir. Türklerde hastalıklara iyi geldiğine inanılan “ocaklı” adıyla bilinen ailelerin bulunduğu bunun da Orta Asya'da şamanlık geleneğinin devamı olduğuna değinilmiştir. Kurşun dökme, ağaç altında dua etme, efsunlanma, baş etrafında tuz ekme çevirme gibi uygulamaların Anadolu'ya Türklerle Orta Asya'dan geldiği anlatılmıştır. Anadolu'da görülen dini tedavi yoluyla telkinin Antik Dönem'de de görülmesi, yılan figürünün iki uygarlık zamanında tedavi amaçlı yerlerde kullanılması bağlamında medeniyetler arasında benzerlik olduğuna vurgu yapılmıştır. Batı'da şifalı suların ilk olarak Romalıların yararlandığı, Hristiyanlık ile birlikte yıkanmanın günah sayılmasıyla kaplıca ve hamamların yıkıldığına değinilmiştir. Anadolu'da Selçuklular ile birlikte

şifalı su kaynakları kaplıcalar ve hamamlar tedavi amacıyla işlev gördüğü aktarılmıştır. Selçuklu Dönemi'nde darüüşifalarda bulunan havuz ve şadırvanların sesinden, görüntüsünden yararlanıldığı ifade edilmiştir. Darüüşifanın içinde bulunduğu tesisin bir parçası olan hamamlardan ruhsal rahatsızlık geçiren hastaların tedavisinde de yararlanılmıştır. Mekanların temizlik ihtiyaçları çeşmelerden karşılanırken, tuvaletler yapının yakınında mesafeli yerlere konumlandırıldığından bahsedilmiştir. İlaçlar, doktorların verdiği reçetelere göre bitkilerden hazırlanmaktadır (s.107). Yunanlı hekim Dioscorides'in "Kitâb'ül-Haşayiş" adlı kitabına değinilmiştir. Celsus ve Galen'in bitkisel reçete hazırladığından bahsedilmiştir (s.107). Selçuklu Dönemi'nde tedavide kullanılan bitkilerin adları ve neye iyi geldikleri anlatılmıştır. Akıl hastalığında kullanılan bitkilere ayrıca yer verilmiştir.

"IV.3. Anadolu Darüüşifalarında Terapötik Çevre" adlı dördüncü bölümün üçüncü alt başlığında; ruhsal hastalıkların tedavisinde, yapının fiziksel çevresinin tedaviyi olumlu yönde etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda darüüşifaların havadar, kolay ulaşım sağlanan, havası ve suyu güzel yerlerde konumlandırıldıkları, avlu+eyvan plan şemasının yönlendiricilik açısından hastanın ortama kolay uyum sağlamasına yardımcı olduğu, güneş ışığından ve bahçedeki havuzdan bu amaçla yararlanıldığı ifade edilmiştir. Avlu revaklarının akıl hastaları üzerinde yetkinleştirici bir tesir yarattığı yorumu yapılmıştır. Pencerelerin, aydınlık fenerlerinin, beden duvarlarının insan unsuru göz önüne alınarak tasarlanmış olduğuna vurgu yapılmıştır.

"IV. Akıl Hastalıklarının Tedavi Edildiği Selçuklu Darüüşifaları" dördüncü bölümün dördüncü alt başlığında; Kayseri Gevher Nesibe Darüüşifası, Sivas Keykavus Darüüşifası, Divriği Turan Melik Darüüşifası, Çankırı Atabey Ferruh Darüüşifası, Kastamonu Pervaneoğlu Ali Darüüşifası, Tokat Muineddin Pervane Darüüşifası, Amasya Bimarhanesi, Konya Darüüşifaları ve Aksaray Darüüşifasının yapısal özellikleri incelenmiş ve yapısal çevre çözümlemeleri töröpötik çevre konusunda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

"V. Osmanlı Darüüşifalarının Mimari Özellikleri" adlı beşinci ana bölümde; Osmanlı Devleti'nin Anadolu Selçuklu Devleti'nden kalma vakıflarla birlikte mevcut kurumları kullanmaya devam ettiği aktarılmıştır (s.139). Bununla birlikte yeni yapılan darüüşifalar için konum, plan, süsleme, fiziki yapının kullanılmasında farklılıklar olmuştur. Bursa, Edirne, İstanbul, Selanik, Belgrat ve Budapeşte gibi yerlerde yeni darüüşifalar kurulduğundan bahsedilmiştir. Hastaneler saray hastanesi, halk için inşa edilen darüüşifalar ve tıp medreseleri, 16. yüzyılda İstanbul'daki hastaneler, ordu için inşa edilen seyyar ve sabit hastaneler, 18. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı hastaneleri ve povillon tipi hastaneler olarak gruplandırılmıştır. Halk için inşa edilen darüüşifalar ve tıp medreselerinde Fatih Külliyesi, Süleymaniye Kütlesi, Bursa Hastaneleri, Bursa Yıldırım Darüüşifası, İstanbul Fatih Darüüşifası, Edirne II.Beyazıt Darüüşifası, Manisa Hafsa Sultan Darüüşifası, Haseki Darüüşifası, Süleymaniye Darüüşifası, Atik Valide Darüüşifası, Sultan Ahmet Darüüşifası'nın genel bilgisi verilmiştir. 16. yüzyılda İstanbul'daki hastanelerin günümüze ulaşamadığı, bunlar hakkında bilgilerin çeşitli kaynaklardan öğrenildiği ve bu bilgiler dâhilinde sayıları hakkında bilgilendirilmeye gidilmiştir. Ordu için inşa edilen seyyar ve sabit hastanelerin hangi amaçla nerede kurulduğuna değinilmiştir. 18. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı hastaneleri ve pavillon tipi hastaneler için batılılaşma hareketiyle birlikte yeniliklere gidildiğinden İstanbul, Çanakkale ve İzmir'de povillon tipi hastanelerin kurulduğu, 19.yüzyılda devletin zayıflamasıyla birlikte darüüşifaların işleyişinin bozulduğu aktarılmıştır.

“V.1. Konumları” adlı beşinci bölümün ilk alt başlığında; Osmanlı Dönemi’nde külliyelerin çeşitli işlevlere cevap veren bir merkez olarak görüldüğü, külliyelerin tasarımında işlevselliğin ön planda tutulduğu, yapımında hangi yapılara öncelik verildiği ve darüşşifaların külliye içerisindeki konumuna değinilmiştir. Külliyelerin konumları, kuruluşlarına ve topografik şartlara göre gruplandırılmıştır. Darüşşifaların külliye içerisindeki yapılara göre konumları; cami çevresinde, camiden uzak tek bir yapı olarak ve camiden ayrı bir parselde yapılar topluluğu şeklinde konumlananlar olarak tasnif edilmiştir. Yıldırım Beyazıt Külliyesi, Fatih Külliyesi, Edirne II. Beyazıt Külliyesi’ndeki darüşşifaların konumları tarihçesiyle birlikte verilirken Haseki Darüşşifası ve Sultan Ahmet Darüşşifası’nın nerede kurulduğuna değinilmiştir.

“V.2. Plan Özellikleri” adlı beşinci bölümün ikinci alt başlığında; Osmanlı Dönemi cami mimarisinde başlayan merkezi kubbe anlayışının diğer yapı türlerine de etki ettiği, bununla birlikte darüşşifaların planlarının çeşitlenerek dikdörtgen, merkezi ve karma olarak sınıflandırıldığı ifade edilmiştir. Bursa Yıldırım Darüşşifası, İstanbul Darüşşifası, Edirne II. Beyazıt Darüşşifası, Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası, Haseki Sulan Darüşşifası, Süleymaniye Darüşşifası, Atik Valide Sultan Darüşşifası ve Sultan Ahmet Darüşşifası’nın plan özellikleri, planda uygulanan yenilikler, mekanların hangi amaçla kullanıldığı Anadolu Selçuklu mimarisiyle gerek görülen yerlerde kıyaslanarak plan şeması açıklanmıştır.

“V.3. Cephe Mimarileri” adlı beşinci bölümün üçüncü alt başlığında; plan özelliğinin cephe mimarisini de etkilediği, pencere açıklıklarının boyutunun büyüyüp gün ışığından yararlanılma yoluna gidildiği, poliklinik için ayrılan bölümün dış duvara yakın olarak tasarlandığı, iç avlunun cephe mimarisinde kullanılan bölümlerinin vurgulandığı, bu dönemde külliye içinde darüşşifalara açılan ayrı bir girişin yapıldığı örneklerle anlatılmıştır.

“V.4. Fiziksel Etkiler” adlı beşinci bölümün dördüncü alt başlığında; pencere, aydınlık feneri, havalandırma ve ısıtma sistemleri üzerinde durulmuştur.

“V.5. Malzeme ve Bezeme” beşinci bölümün beşinci alt başlığında; Selçuklu Dönemi’nde görülen ihtişamın yerini sadeliğin aldığı, Selçuklu Dönemi’nde süslemede görülen hayat ağacının yerini servinin aldığı süslemenin spesifik bir örneği olarak verilmiştir. Osmanlı Dönemi’nde almaşık duvar tekniğinin kullanıldığı, 15. yüzyıldan sonra taş malzeme ve sadeliğin hâkim olduğuna kısaca değinilmiştir.

“V.6. Strüktür” adlı beşinci bölümün altıncı alt başlığında; Osmanlı’nın ilk döneminde tonozun kullanıldığı daha sonra kubbe kullanımının hâkim örtü sistemi olduğu ifade edilmiştir. Kemerin kullanım yerleri ve çeşitlerine değinilmiştir.

“VI. Osmanlı Hastanelerinde Tıbbi İşlevin Mimarideki Etkileri” adlı altıncı ana bölümde; darüşşifaların Osmanlı Dönemi’nde gelişim seyri gösterdiği, hasta odalarının merkezi konumdan koğu sistemine kadar çeşitlilik sunduğu aktarılmıştır.

“VII. Sağlık Hizmetleri, Tedavi Edilen Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri” adlı altıncı bölümün ilk alt başlığında; darüşşifaların kuruluş amacına değinilmiştir. Tüm hastalara bakılan yer olarak kurulan darüşşifaların zamanla akıl hastalarının tedavi edildiği kurumlara dönüştüğünden bahsedilerek konuya giriş yapılmıştır. Fatih Darüşşifası, Haseki Külliyesi, Bursa Yıldırım Darüşşifası, Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası, Manisa Darüşşifası, Süleymaniye Darüşşifası,

Üsküdar Atik Valide Darüşşifası vakfiyelerinden öğrenilen bilgiler ışığında hangi hizmetlerin yürütüldüğü, personel bilgisi, hastalara ne tür tedaviler uygulandığı konusuna değinilmiştir. Darüşşifaların planında medrese planının etkili olduğu, medreselerin planında da avlu+eyvan birleşiminin uygulandığı, Osmanlı Dönemi'nde avlu sayısının arttığı açıklanmıştır. İç-dış avlunun amacını doğadan yararlanmak, botanik ve zooloji gibi tedavi edici etkenleri yapı bünyesine almak olduğu açıklanmıştır (s.169). Müzikle tedavinin Antik Dönem'den beri kullanıldığı, Anadolu'ya müzikle tedavinin Horasan'dan geldiği ve Türk hekimlerinin 400'den fazla müzikle tedavi yöntemi bildikleri aktarılmıştır (s.170). Anadolu'da ilk Amasya Darüşşifası'nda müzikle tedavinin uygulandığı, Osmanlı Dönemi'nde müzikle tedavinin yapıldığı darüşşifaların bulunduğu, Şuuri Hasan Efendi'nin "Ta'dil-ül Emzice" adlı eserinde müzik makamlarının hangi hastalıklara iyi geldiğinin anlatıldığı ifade edilmiştir. Avluda yetiştirilen çiçeklerin olumlu ruhsal etki yarattığına değinilmiştir. "Hydrothrapie" teriminin su ile tedavi anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Antik Dönem'de suyun öneminden bahsedilmiş bu dönemden kalma kaplıcaların bulunduğu, Bizans Dönemi'nde bu kaplıca geleneğinin devam ettiğinden bahsedilmiştir. Roma ve Bizans Dönemi'nde sosyal yapılar olan hamamların Türkler zamanında cami odaklı külliyeler içinde ya da müstakil olarak varlığını devam ettirdiğine değinilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde külliye içerisinde önce hamamın inşa edildiği vakfa gelir kaynağının başında geldiği ifade edilmiştir. Hastaların temizlik işi için hamamlardan yararlandığı söylenmiştir.

"VI.2. Akıl Hastalıklarının Tedavi Edildiği Osmanlı Şifahaneleri" adlı altıncı bölümün ikinci alt başlığında; Bizans Dönemi'nde dini kurumların bünyesinde tedavi edilen hastalar, Osmanlı Dönemi'nde dinden ayrılmış bir vaziyettedir. 19. yüzyılda Osmanlı sağlık kuruluşlarının işlevinin bozulduğu örneklerle açıklanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde kullanılan; Bursa Yıldırım Darüşşifası, Fatih Darüşşifası, Edirne II. Beyazıt Darüşşifası, Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası, Haseki Darüşşifası, Süleymaniye Darüşşifası, Üsküdar Atik Valide Darüşşifası, Sultan Ahmed Darüşşifası'nın yapısal özellikleri, külliye içerisindeki yeri, kapı, pencere, örtü sistemi ve avlu gibi öğeleri ön plana alınarak tartışılmıştır. Bu darüşşifaların yapısal çevre çözümlenmeleri ve terapötik çevre etkileri pencerelerden gün ışığından yararlanma, aydınlık fenerinden havalandırma ve aydınlık için yararlanma, avlunun yönlendirici etkisi vurgulanarak açıklanmıştır. Haseki Darüşşifası'nın eyvanlarından bahsedilirken Selçuklu- Osmanlı eyvan kullanımı karşılaştırmalı olarak açıklanmıştır.

"VII. Analizler, Karşılaştırmalar" adlı yedinci bölümde: asklepionlar, Bizans hastaneleri, Selçuklu ve Osmanlı darüşşifaları terapötik çevresel destek bazında karşılaştırılmıştır. Günümüz hastanelerinin hacimleri ile Selçuklu ve Osmanlı darüşşifalarının hacimleri irdelenmiştir. Darüşşifalar ile Batı'daki hastane yapılarının, tarihteki diğer örneklerin ve günümüzdeki hastanelerin karşılaştırılması yapılmıştır. Plan, mekân, cephe ve yapısal elemanların analizi yapılarak tartışılmıştır.

"Sonuç" bölümü konuyu toparlayan mahiyette kitapta sunulan bütün bilginin özet olarak aktarıldığı bölüm olmuştur. Anadolu'da hastane gelişiminin farklı uygarlıklardaki seyri ayrı ayrı analiz edilmiştir. Yunan, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde sağlık kuruluşlarının fonksiyon, malzeme, plan, süsleme, tıp tarihi ve terapötik çevre etkileşimlerinin neticesi aktarılmıştır.

Çalışmanın çevre çözümlenmesi, yapı fonksiyonu, mimari-tedavi yöntemi bağlantılı içeriği; tarih, sosyoloji, tıp tarihi, sanat tarihi ve mimarlık tarihi gibi disiplinlerin senteziyle bir araya getirilmiştir. Bütüncül olarak değerlendirildiğinde; Selçuklu ve Osmanlı darüşşifalarının psikolojik, sosyolojik ve tasarım açısından değerlendirilmesi, malzeme, biçim ve boyut ekseninde irdelenmiştir. Konuya zemin hazırlamak, tarihi gelişimi saptamak, etkileşimleri ortaya koymak adına farklı dönemlerin tıp ve tedavi anlayışı farklı açılardan ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tıp tarihi, mimarlık tarihi, sanat tarihi gibi alanlarda çalışma ve araştırma yapmak isteyenlere **Asklepion'dan Darüşşifa'ya: Antik Dönemlerden Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifalarına Tıbbi Fonksiyonların Mimariyi Biçimlendirmeleri ve Terapötik Çevresel Etkiler** adlı çalışmanın; Anadolu'da oluşan sağlık mekanlarına odaklanan konusu, açıklayıcı kavramları, bu kavramların disiplinler arası yaklaşımla ele alan çok yönlü içeriği, Anadolu'da farklı dönemlerde meydana getirilen sağlık mekanları ve tıbbi anlayışını tüm detaylarıyla inceleyip vardığı sonucuyla bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilebilir.